

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Τμήμα: Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας
Κατεύθυνση: Κοινωνικής Θεωρίας - Πολιτικής Φιλοσοφίας**

Διπλωματική Εργασία με θέμα:

«Οι εργατικές τάξεις και το κοινωνικό ζήτημα στον φιλελευθερισμό του John Stuart Mill»

Επιβλέπων Καθηγητής: Γρηγόρης Ανανιάδης

Μέλη Επιτροπής: Μανόλης Αγγελίδης

Γρηγόρης Μολύβας

Εισηγητής: Μάριος-Βασίλειος Οικονόμου
Α.Μ.: 1113Μ053

Αθήνα, 2016

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διαπραγματεύεται τις απόψεις του John Stuart Mill, μίας από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες της πολιτικής και κοινωνικής φιλοσοφίας, σχετικά με τις εργατικές τάξεις και το κοινωνικό ζήτημα της εποχής του. Ο λόγος επιλογής του συγκεκριμένου θέματος είναι η ευκαιρία που προσφέρεται κατά τη διερεύνηση στον μελετητή, να έρθει σε επαφή με ένα σημαντικό κομμάτι τού, πράγματι, εκτενούς φιλοσοφικού του έργου και να αγγίξει τις έννοιες της δικαιοσύνης και της ισότητας στη μυλλιανή σκέψη. Επιπλέον, παρακολουθώντας την πορεία του συλλογισμού τού φιλοσόφου σχετικά με τα αιτήματα της εποχής του για ισότητα και δικαιοσύνη – στα οποία έχει και ο ίδιος αναγνωρίσει έναν δίκαιο χαρακτήρα –, μας απασχολεί και η ανάδειξη της προσπάθειάς του να επιτύχει τη σύζευξη φιλελευθερισμού και δημοκρατίας, κάτι πρωτοφανές και αβέβαιο στην εποχή του και το οποίο σήμερα, παρά τις ένθεν κι ένθεν επικρίσεις για αποτυχία του μοντέλου, έχει παγιωθεί με τη μορφή της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Κατά την εκπόνηση της εργασίας, σημαντικός συνοδοιπόρος υπήρξε η ιστορική αφήγηση των γεγονότων, ώστε να είναι ευκρινείς οι συνθήκες στις οποίες γεννήθηκαν οι φιλοσοφικές του ιδέες επί των θεμάτων που μας απασχολούν, καθώς και για να συναγάγουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια τα συμπεράσματά μας. Άλλωστε, καθώς θα δούμε στο κείμενο, για τον Mill οι κοινωνικές συνθήκες διαμορφώνουν τη σκέψη μας και επηρεάζουν το αυθόρμητο του χαρακτήρα μας. Στόχος μας, όμως, δεν είναι μια απλή συσχέτιση των ιστορικών στοιχείων με τις απόψεις του Mill αλλά, κυρίως, να αναδειχθεί ο τρόπος που αντιμετωπίζει τα ζητήματα που τίθενται στο δικό του παρόν προσβλέποντας στο μέλλον.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	3
Κεφάλαιο 1: Το ζήτημα της φτώχειας και οι εργατικές τάξεις στη θεωρία του Mill.....	6
1.1. Το ιστορικό πλαίσιο.....	6
1.2. Το κοινωνικό ζήτημα ως ανάγνωση του Mill	9
1.3. Ο Mill για τις εργατικές τάξεις.....	15
Κεφάλαιο 2: Η κρατική παρέμβαση ως κοινωνική πολιτική στο πλαίσιο της μιλλιανής	
2.1. Μια προσέγγιση της έννοιας της ελευθερίας.....	26
2.2. Κρατική παρέμβαση – η παιδεία ως δημόσιο αγαθό.....	33
2.3. Κοινωνική πολιτική για την κοινωνική δικαιοσύνη.....	36
Κεφάλαιο 3: Η δημοκρατία του Mill και η συμμετοχή των εργατικών τάξεων	41
3.1. Το αίτημα για καθολική ψήφο στα χρόνια του Mill	41
3.2. Το ιδανικό πολίτευμα και η ψήφος στις εργατικές τάξεις	43
3.3. Γυναικεία ψήφος και χειραφέτηση: η εργάτρια στο επίκεντρο	53
Κεφάλαιο 4: Στρογγυλή τράπεζα: κριτικές στη μιλλιανή θεωρία	59
Συμπεράσματα	67
Βιβλιογραφία.....	72

Εισαγωγή

Η εποχή του John Stuart Mill ήταν μια περίοδος σημαντικών αλλαγών. Η εκβιομηχάνιση είχε επιτρέψει για πρώτη φορά στην ιστορία η ιδιοκτησία και η γνώση να γίνουν απόκτημα εκατομμυρίων ανθρώπων και όχι λίγων. «Πρέπει απλώς να ζητήσουμε στον αναγνώστη να συλλάβει μια έννοια για όλα αυτά που σημαίνουν οι λέξεις άνοδος της μεσαίας τάξης».¹ Η ανάδειξη της μεσαίας τάξης είχε εκτοπίσει σταδιακά τους μικρούς παραγωγούς και εμπόρους ενώ είχαν κάνει την εμφάνιση τους τα εργατικά συνδικάτα. Οι σημαντικές εξελίξεις στον τομέα των μέσων μαζικής μεταφοράς χάρη στα ατμοκίνητα τρένα και η ευρεία κυκλοφορία εφημερίδων που έφερναν στη δημοσιότητα τις απόψεις των μεσαίων και εργατικών τάξεων είχαν οδηγήσει στην αλλαγή των σχέσεων δύναμης στην κοινωνία. Η Αριστοκρατική Αγγλία είχε παραχωρήσει τη θέση της στη Βιομηχανική. Οι αστικές τάξεις γίνονταν η κυρίαρχη δύναμη χάρη στην οικονομική τους δύναμη, ωστόσο και οι εργατικές, παρά την υποδεέστερη θέση τους, είχαν ξεκινήσει τη διεκδίκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων.²

Στη σκοτεινή πλευρά των εξελίξεων βρίσκονταν οι φτωχοί, των οποίων η κατάσταση είχε ευαισθητοποιήσει εντόνως την κοινωνία στα μέσα του αιώνα, κάτι που ο Mill απέδιδε στο γεγονός πως είχαν φωτιστεί οι συνθήκες ζωής του εξαθλιωμένου πληθυσμού, τις οποίες, ως τότε, λίγοι μόνο γνώριζαν πραγματικά.³ Η φιλανθρωπία όμως δεν ήταν η λύση. «[Ζ]ούμε σε μια πολιτική εποχή», γράφει ο Mill, «στην οποία η επιθυμία για πολιτικά δικαιώματα ή η κατάχρηση των πολιτικών προνομίων από όσους τα κατέχουν, είναι τα βασικά ζητήματα στις σκέψεις των περισσότερων μορφωμένων ανθρώπων. Μια εποχή, επίσης, που το πνεύμα της παρακινεί τον καθένα να απαιτήσει ένα δίκαιο παιχνίδι για να βοηθήσει τον εαυτό του, παρά να αναζητά ή να περιμένει βοήθεια από άλλους. Σε μια τέτοια εποχή [...] που η δικαιοσύνη είναι αυτό που χρειάζεται παρά η καλοσύνη. Μπορούμε τουλάχιστον να πούμε ότι η καλοσύνη θα εκτιμηθεί λίγο, ή θα έχει περιορισμένα αποτελέσματα, για όσο διάστημα η αδικία, ή οτιδήποτε δεν μπορούν παρά να θεωρήσουν αδικία, θα συντηρείται».⁴

Με το παραπάνω ως οδηγό, εξετάζουμε αρχικά τις θέσεις του φιλοσόφου για τα ζητήματα και ποιες πιστεύει πως πρέπει να είναι οι ενέργειες από την πλευρά των μελών των φτωχότερων και εργατικών τάξεων για την αντιμετώπιση της κακής τους οικονομικής κατάστασης. Έπειτα, το

1 John Stuart Mill, *Civilization*, 1836, Collected Works (εφεξής CW) 18, σ. 121, J. E. Broadbent, «The Importance of Class in the Political Theory of John Stuart Mill», *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, Vol.1, No. 3 (Sep., 1968), σσ. 270-287, σ. 274, διαθέσιμο στο: <http://www.jstor.org/stable/3231292>.

2 Broadbent, ό.π., σσ. 274-5.

3 John Stuart Mill, *Claims of Labour*, 1845, CW4, σ. 372.

4 Ό.π., σ. 383.

ενδιαφέρον μας μετακινείται στο πώς μπορεί το κράτος να συμβάλει στον παραπάνω σκοπό, και πώς είναι δυνατόν να εξασφαλιστεί μια δίκαιη αρχή για όλους στο ανταγωνιστικό σύστημα της εποχής, το οποίο ο φιλόσοφος προκρίνει. Η επίτευξη μιας ισότητας, μας οδηγεί αναπόδραστα στο ιδανικό πολίτευμα του Mill και το αίτημά του για ψήφο στις εργατικές τάξεις, ώστε να μπορέσουν να υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους. Των συμπερασμάτων μας προηγείται μια ενότητα με κριτικές που έχουν ασκηθεί στον Mill σε σχέση με τις απόψεις του για την παραπάνω προβληματική.

Πρέπει να διευκρινιστεί πως η παρούσα εργασία δεν εξετάζει συνολικά τη θεωρία δημοκρατίας του Mill, ούτε επιδιώκει να αναλύσει τις απόψεις του σχετικά με άλλα πολιτικά συστήματα όπως ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός. Οποιοσδήποτε αναφορές στις δύο τελευταίες έννοιες λειτουργούν περισσότερο κατατοπιστικά και προς ανάδειξη της συλλογιστικής μας σχετικά με τη θέση του στοχαστή για το υφιστάμενο σύστημα ιδιοκτησίας, ενώ μια συνολική θεώρηση των απόψεων του Mill για έννοιες όπως αυτές της ελευθερίας και της ισότητας θα έπρεπε να λάβει υπ' όψιν τις θέσεις του στοχαστή για ζητήματα όπως αυτά της αποικιοκρατίας, των σκλάβων κ.ο.κ., τα οποία εκφεύγουν της προβληματικής που τίθεται εδώ.

Τέλος, σημειώνουμε πως στην εργασία μας, αναφερόμαστε στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα με τη χρήση του πληθυντικού της *τάξης* ως λέξης και έννοιας σε όλη την έκταση της εργασίας μας, λαμβάνοντας υπ' όψιν το σχόλιο του Briggs για τη δυσκολία να προσδιοριστεί ο όρος «εργατικές τάξεις» επακριβώς, λόγω μιας σειράς διακριτικών χαρακτηριστικών όπως η φύση της εργασίας ή το επίπεδο μόρφωσης των εργατών.⁵

Για την εκπόνηση της εργασίας, βασική πηγή αποτέλεσαν τα άπαντα του Mill υπό την επιμέλεια του John M. Robson, ενώ η δευτερογενής βιβλιογραφία υπήρξε σημαντικός σύμβουλος για την κατανόηση και ερμηνεία των κειμένων του φιλοσόφου. Σημειώνεται πως τα αποσπάσματα από το έργο του Mill (επιμ. Robson), τις πηγές και την ξενόγλωσση βιβλιογραφία, παρατίθενται με δική μας μετάφραση.

5 Asa Biggs, *The Age of Improvement 1783-1867*, Longman, New York, 1991, σ. 287.

«Είδα ένα ακόμη πιο περίεργο όνειρο την ίδια νύχτα. Καθόμουν σε ένα τραπέζι, σαν το τραπέζι του οικοδεσπότη, με μια γυναίκα στα αριστερά μου και έναν νεαρό απέναντι. Ο νεαρός είπε, αποδίδοντας σε κάποιον άλλο το ρητό, “υπάρχουν δύο εξαιρετικές αρετές που βρίσκονται σπανίως σε μια γυναίκα: [να είναι] μια ειλικρινής φίλη και μια ειλικρινής Μαγδαληνή.” Απάντησα, “το καλύτερο θα ήταν να βρεθούν και οι δύο σε μία”, στο οποίο η γυναίκα είπε “όχι, αυτό θα ήταν πολύ εγωιστικό”. Και τότε ξέσπασα “νομίζεις πως όταν κάποιος μιλά για το τί είναι καλό αυτό καθεαυτό, πρέπει ο άλλος να βρίσκει σε αυτό την ασήμαντη ιδιοτέλεια του πρώτου; όχι, εγώ μίλησα για το τι είναι αφηρημένα καλό και αξιοθαύμαστο”».⁶

⁶ John Stuart Mill, *To Harriet Mill*, Feb. 17. 1857, CW15, σσ. 523-4

1. Το ζήτημα της φτώχειας και οι εργατικές τάξεις στη θεωρία του Mill

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζεται η κατάσταση του φτωχότερου και εργατικού πληθυσμού της Αγγλίας του 19ου αιώνα και η πώς αντιλαμβάνεται ο John Stuart Mill την κατάσταση αυτή. Αρχικά, παρατίθεται κατ' ανάγκη το ιστορικό πλαίσιο ώστε να βοηθηθεί ο αναγνώστης στην κατανόηση των θέσεων του φιλοσόφου. Έπειτα, σημειώνεται η άποψη του φιλοσόφου για το κοινωνικό ζήτημα, την ευθύνη της κοινωνίας και των ίδιων των ατόμων για την κατάσταση ανέχειας. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη στάση του προς τις εργατικές τάξεις, το οικονομικό σύστημα της εποχής του και το καθεστώς ιδιοκτησίας, και τον τρόπο με τον οποίο θεωρεί πως οι εργάτες θα μπορούσαν να επιτύχουν την οικονομική πρόοδο.

1.1. Το ιστορικό πλαίσιο

Ένα από τα κεντρικά ζητήματα που απασχόλησε την αγγλική πολιτική σκέψη κατά τον 19ο αιώνα δεν ήταν άλλο από το κοινωνικό ζήτημα, ήτοι το σημαντικό πρόβλημα της φτώχειας στη χώρα.⁷ Το 1830, το ποσοστό των ατόμων που συντηρούνταν αποκλειστικά από κρατικά επιδόματα άγγιζε το 9%. Σύμφωνα με πηγές της εποχής, το 30% του πληθυσμού του Λονδίνου και το 38% του πληθυσμού της εργατικής τάξης ζούσαν κάτω από το όριο της φτώχειας.⁸ Το ρεύμα του φιλελεύθερου ατομικισμού της εποχής επέρριπτε τις ευθύνες στους ίδιους τους φτωχούς, θεωρώντας πως οι προσωπικές τους αδυναμίες όπως η αλόγιστη αγορά και κατανάλωση αλκοόλ, οι γεννήσεις πολλών παιδιών και η αεργία, ευθύνονταν για την ανέχειά τους. Κατά τις ίδιες ιστορικές πηγές, αυτές ήταν οι αιτίες για το 4% από το συνολικά 10% του συνόλου των φτωχών. Κυρίως οι πενιχροί μισθοί καθώς και μια σειρά από λόγους όπως ασθένειες και ελλιπής περίθαλψη, οι θάνατοι μελών της οικογενείας που κέρδιζαν με την εργασία τους το βασικό εισόδημα του νοικοκυριού συντελούσαν στη φτωχοποίηση του πληθυσμού.⁹ Σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης των οικονομικά εξαθλιωμένων, διαβάζουμε σε μια αναφορά του Mill στην εφημερίδα *Examiner* ότι «στις πόλεις, τα σπίτια και οι δρόμοι είναι βρόμικοι, η ατμόσφαιρα δυσώδης, νοσήματα, τύφος και

⁷ Στην Αγγλία του 19ου αιώνα γινόταν διαχωρισμός ανάμεσα στην απορία (pauperism) και τη φτώχεια (poverty), με την πρώτη να έχει μια ευρύτερη κοινωνική διάσταση και συνδεόταν με κοινωνικά χαρακτηριστικά όπως η ροπή προς το έγκλημα, η δημόσια υγεία και οι περιβαλλοντολογικές συνθήκες, η εκπαίδευση και η θρησκεία, ενώ η δεύτερη να αντιμετωπίζεται απλώς ως αντικείμενο της οικονομίας αποκλειστικά. Αυτή η διάκριση επισημοποιήθηκε με τον νόμο περί φτώχειας του 1834, σύμφωνα με τον οποίο η απορία εδύνατο και έπρεπε να υπαχθεί στην επιμέλεια του κράτους ενώ η φτώχεια στις ρυθμίσεις της ελεύθερης αγοράς (Mary Poovey, *Making A Social Body, British Cultural Formation 1830-1864*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1995, σ. 11).

⁸ E. H. Hunt, *British Labour History 1815-1914*, Weidenfeld and Nicolson London, 1981, σ. 117.

⁹ Ό.π., σσ. 120-21, 134.

άλλες επιδημίες προσβάλλουν τον πληθυσμό, οδηγώντας στην εξαθλίωση και την ανάγκη για οικονομική και ιατροφαρμακευτική ανακούφιση».¹⁰

Για την επίλυση του εντεινόμενου αυτού προβλήματος πραγματοποιήθηκε η αναθεώρηση του Νόμου περί Φτώχειας το 1834, ενώ σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η φιλανθρωπία, η οποία από το 1815 κι έπειτα φαίνεται πως υπήρξε αποδοτικότερη από τις κρατικές ενέργειες. Συγκεκριμένα, η φιλανθρωπική δραστηριότητα επικεντρωνόταν κυρίως στην παροχή ιατρικών υπηρεσιών και φαρμακευτικών σκευασμάτων. Επιπλέον, με τα ιδρύματα και τους χώρους διανομής τροφίμων, ειδών ρουχισμού και κάρβουνου κατά τον χειμώνα, η φιλανθρωπία έφτασε ως το τέλος του 19ου αιώνα να θεωρείται πανάκεια για όλα τα κοινωνικά προβλήματα και αρμόδια για την απάλυνση των συνεπειών της φτώχειας.¹¹ Οι νόμοι περί φτώχειας από την άλλη πλευρά, ήταν ένα μέτρο σκληρότερο που αποσκοπούσε στη θεραπεία του προβλήματος με τη συμμετοχή των ίδιων των απόρων. Προέβλεπαν τη συγκέντρωση των απόρων σε κοινότητες και τη στέγάσή τους σε πτωχοκομεία με δωρεάν τη φροντίδα για τα παιδιά και τους ηλικιωμένους, αλλά υποχρεωτική, ως αντάλλαγμα, την παροχή υπηρεσιών από τους ικανούς ως προς τη φυσική κατάσταση φτωχούς: έπρεπε να εργάζονται αμισθί σε επίμοχθες δουλειές και υπό σκληρές συνθήκες ώστε να ανταποδώσουν τα μέγιστα στην κοινότητα.¹² Ο χαρακτήρας της καταναγκαστικής εργασίας ήταν σχεδόν τιμωρητικός και σωφρονιστικός, αφού κατά τα λόγια των επιτρόπων: *«Κάθε δεκάρα που ξοδεύεται καθιστώντας τη ζωή του απόρου πιο επιθυμητή από εκείνη του ανεξάρτητου εργάτη, είναι μια επιβράβευση της φανυλότητας. [...] από τη στιγμή που η κατάσταση του απόρου καθίσταται λιγότερο επιθυμητή από εκείνη του ανεξάρτητου εργάτη, τότε μια νέα ζωή, μια νέα ενέργεια διαπνέει την ιδιοσυγκρασία του απόρου [...] αντικρίζει τους παλιούς εργοδότες του με άλλα μάτια, ικετεύει για μια δουλειά, δεν δέχεται καμμία άρνηση –ανακαλύπτει πως όλοι θέλουν να γίνει μια δουλειά»*.¹³

Παρόμοια ήταν η κατάσταση για τα μέλη των εργατικών τάξεων. Οι εργάτες απασχολούνταν στη βιομηχανία, τη γεωργία ή την παροχή υπηρεσιών χωρίς να προσβλέπουν σε κάποια συνταξιοδότηση, με το τέλος να τους βρίσκει συχνά καταπονημένους και άρρωστους.¹⁴ Πέραν των ανδρών, στο οικογενειακό εισόδημα συνεισέφεραν οι γυναίκες –ακόμα και σε προχωρημένη εγκυμοσύνη ή σε μικρό χρονικό διάστημα από τον τοκετό– καθώς και τα παιδιά από

10 John Stuart Mill, *Report On The Sanitary Condition Of The Labouring Population of Great Britain*, 1842, CW24, σ. 826.

11 Τη δεκαετία του 1860 επί παραδείγματι, τα έξοδα των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων του Λονδίνου για την φροντίδα των απόρων ήταν διπλάσια από εκείνα των επιτροπών της νομοθεσίας περί φτώχειας στην Ουαλία και την Αγγλία. (Hunt, ό.π., σ. 126-7).

12 Hunt, ό.π., σ.130. Να σημειωθεί για τα πτωχοκομεία πως η ζωή των τροφίμων ήταν ιδιαίτερος σκληρή, σε κακές υποδομές, έτρωγαν τα γεύματά τους σε επιβεβλημένη ησυχία, χωρίζονταν σε άρρενες και θήλεις και φορούσαν στολές ώστε να μην ξεχνούν πως εξαρτώνται από τους άλλους. Επιπροσθέτως, στερούνταν το δικαίωμα ψήφου και έπρεπε να υφίστανται ξένη παρέμβαση και έρευνα στις ιδιωτικές τους υποθέσεις (ό.π., σ. 139).

13 Biggs, ό.π., σ. 280.

14 Hunt, ό.π., σ. 8.

την ηλικία των δέκα ετών, των οποίων η εργασία δεν ήταν απλώς επιθυμητή αλλά αναμενόμενη απ' τους γονείς.¹⁵ Η Βιομηχανική Επανάσταση έφερε ριζικές αλλαγές στην απασχόληση. Ο Fr. Engels σημειώνει πως η εργατική τάξη διαμορφώνεται ουσιαστικά με την εφεύρεση της ατμομηχανής και των μηχανών που προορίζονταν για το βαμβάκι.¹⁶ Ο Mill, το 1848, υποστηρίζει πως οι εφευρέσεις έχουν αυξήσει τις ανέσεις της μεσαίας τάξης «αλλά δεν έχουν ακόμη επιφέρει εκείνες τις σπουδαίες αλλαγές στη μοίρα του ανθρώπου, τις οποίες είναι στη φύση και το μέλλον τους να επιτύχουν».¹⁷ Αυτά γράφονταν στα μέσα του αιώνα, ενώ ήδη μετά τον πόλεμο με τη Γαλλία το 1815, οι συνθήκες για την τάξη των εργατών παρέμεναν σκληρές, με την αποστράτευση, την ανεργία και, συν τοις άλλοις, την αυξημένη έμμεση φορολογία να πλήττει τα χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα, αναδεικνύοντας ξεκάθαρα πλέον την πολιτική διάσταση του προβλήματος.¹⁸

Η πολιτεία έδειξε ενδιαφέρον για την επίλυση του πολιτικού πλέον ζητήματος, κι αυτό γίνεται φανερό μέσα από τα νομοθετήματα όπως ο νόμος του 1824 που επέτρεπε επισήμως τα συνδικάτα –περιόριζε ωστόσο το δικαίωμα στην απεργία–, ή ο νόμος για τα εργοστάσια του 1833, ο οποίος περιόριζε τις ημέρες εργασίας για τους ανήλικους και αναδιαμόρφωνε τα ωράρια.¹⁹ Ωστόσο, οι κινήσεις που γίνονταν αντανakλούσαν την κοινή γνώμη περί ευθύνης των φτωχών για την κατάστασή τους. Πλέον αξιόμιμη θεωρείτο η υπεργεννητικότητα στις φτωχότερες τάξεις. Ο Malthus υποστήριζε πως αν ο πληθυσμός αυξάνεται αλόγιστα, η παραγωγή αγαθών και η προμήθειες τροφίμων δεν θα μπορούσαν να ακολουθήσουν τέτοιους ρυθμούς. Συνεπώς, οι νόμοι έπρεπε να είναι ανηλεείς ώστε τίποτα να μην ενθαρρύνει τους φτωχούς να αναπαράγονται, αφού περισσότερα άτομα σε μια οικογένεια θα σήμαινε περισσότερους φτωχούς παρά επιπλέον πλούτο. Υποστήριζε έως και την ποινικοποίηση της τεκνοποιίας για όσους δεν διέθεταν τους απαραίτητους πόρους για την ανατροφή των παιδιών τους, χωρίς να παραλείπει να επισημαίνει πως ό,τι συμβαίνει στους φτωχούς αποτελεί συνέπεια της παραβίασης των φυσικών νόμων, των νόμων του Θεού κατ' επέκταση, και άρα καμμία ευθύνη δεν έχει η κοινωνία ή η κυβέρνηση.²⁰ Το 1820 ο Francis Place ξεκίνησε μια εκστρατεία ενθάρρυνσης των φτωχών να έχουν λιγότερα παιδιά, όχι αποκλειστικά για

15 E. P. Thompson, *The Making Of The Working Class*, Penguin Books, Toronto, 1991, σσ. 362, 373.

16 Frederick Engels, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, μέρος Α, μτφ. Λ. Αποστόλου, Μπάυρον, Αθήνα, 1985, σ. 40.

17 John Stuart Mill, *Principles Of Political Economy*, CW3, σ. 757.

18 Biggs, ό.π., σσ. 207-8

19 Ό.π., σσ. 212, 281.

20 Αναφέρει για τη μοίρα των φτωχών ο Malthus πως «ένας άνθρωπος που γεννήθηκε σε έναν κόσμο ιδιόκτητο ήδη, αν δεν μπορούν να τον συντηρήσουν οι γονείς του απ' τους οποίους δικαίως έχεις τέτοια απαίτηση, κι αν η κοινωνία δεν θέλει το μόχθο του, δεν έχει κανένα δικαίωμα για το ελάχιστο τροφής, και, στην ουσία, δεν έχει καμμία δουλειά να βρίσκεται εδώ. Δεν περισσεύει χώρος γι' αυτόν στη μεγάλη γιορτή της φύσης, Του λέει να φύγει, και θα εκτελέσει τις εντολές της», (Anthony Arblaster, *The Rise and Decline of Western Liberalism*, Basil Blackwell, Oxford, 1984, σσ. 244-6).

την καταπολέμηση της φτώχειας αλλά και για τη βελτίωση της ζωής της εργατικής τάξης.²¹ Εκτός των επικεφαλής από τις τάξεις των εργατών που διέκριναν το μαλθουσιανό δόγμα πίσω από την εκστρατεία του Place, η εκκλησία και η αστική τάξη στάθηκαν απέναντι σε οτιδήποτε αφορούσε τον έλεγχο των γεννήσεων, θεωρώντας η πρώτη πως η αντισύλληψη αντιβαίνει τη χριστιανική ηθική ενώ η δεύτερη την ταύτιζε με την πορνεία και τη μοιχεία (καθώς τα μέτρα αντισύλληψης λαμβάνονταν σχεδόν αποκλειστικά για την αποφυγή μετάδοσης αφροδίσιων νοσημάτων).²² Επιπλέον, η εκκλησία κήρυττε στους φτωχούς εργάτες να είναι ταπεινοί και να επιζητούν τη σωτηρία μέσα από την εργασία, συγκατανεύοντας στις σκληρές συνθήκες του εργασιακού καθεστώτος.²³ Μολονότι πολλές οικογένειες των εργατικών τάξεων είχαν γνώση της αξίας της εργασίας τους και της έννοιας της αμοιβής, η εικόνα που δίνεται είναι αυτή που περιγράφει ο Engels, ανθρώπων που «σπάνια ήξεραν να διαβάζουν και ακόμα λιγότερο να γράφουν, πήγαιναν τακτικά στην εκκλησία, δεν κάναν πολιτική, δε συνωμοτούσαν, δε σκέφτονταν, τους άρεσε ν' ασκούν το σώμα τους, άκουγαν την ανάγνωση της Βίβλου με κατάνυξη, και συμβιβάζονταν άριστα, ταπεινοί και χωρίς ανάγκες, με τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Σε ανταπόδοση όμως ήσαν πνευματικά νεκροί [...] Νιώθαν άνετα στη φυτική αυτή ειρηνική τους ύπαρξη και, χωρίς τη βιομηχανική επανάσταση, δε θα εγκατέλειπαν ποτέ αυτή την ύπαρξη ενός πατριαρχικού ρομαντισμού, μα που παρ' όλα αυτά ήταν ανάξια για ένα ανθρώπινο ον».²⁴

1.2. Το κοινωνικό ζήτημα ως ανάγνωση του Mill

Ο John Stuart Mill αναγνώριζε το τεράστιο πρόβλημα της φτώχειας: «Οι δυσκολίες που γεννούν οι κοινωνικές ανισότητες και στις οποίες υποβάλλονται οι φτωχοί [...] δεν οφείλονται στο ότι είναι άνισοι, αλλά στο γεγονός πως γεννήθηκαν έτσι [φτωχοί]· ούτε και για τα σπουδαιότερα αγαθά που θα επιθυμούσε περισσότερο κανείς ευθύνεται η αδράνειά τους, αλλά οι περιστάσεις της γέννησής τους τους αποκλείουν από την απόκτησή τους· και οι πλέον σημαντικές θέσεις στη ζωή, ανάμεσά τους κι εκείνες που προσφέρουν δύναμη και αξιοπρέπεια, προσφέρονται μονάχα για τους πλούσιους...».²⁵ Όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από το παραπάνω απόσπασμα του 1869, το τυχαίο γεγονός της

21 Hunt, ό.π., σ. 36-7. Στην εκστρατεία, ανάμεσα σε άλλους, συμμετείχε και ο John Stuart Mill, ο οποίος, κατά τον A. L. Harris, πέρασε μια νύχτα στη φυλακή για διανομή σχετικού υλικού και βιβλιογραφίας. Στο γεγονός αναφέρθηκε μόνο μια φορά ο ίδιος στην αλληλογραφία του. (A. L. Harris, «Mill on Freedom and Voluntary Association», *Review of Social Economy*, Vol. 18, (March 1960), σσ. 27-44, στο *John Stuart Mill: Critical Assessments* (εφεξής CA) 3, *Millian Economic Analysis*, επιμ. John Cunningham Wood, Routledge, London & New York, 1991, σ. 28).

22 Hunt, ό.π., σσ. 37-8.

23 Ό.π., σ. 110.

24 Engels, ό.π., σ. 43.

25 John Stuart Mill, *Endowments*, 1869, CW5, σ. 628.

γέννησης ευθύνεται για την κατάσταση των φτωχών, ενώ στο έργο του *Chapters on Socialism*, αναφερόμενος στη δεινή τύχη των εργατών, ο Mill σημειώνει πως οι πολλοί που ζουν στην ένδεια και τη φτώχεια (σε αντίθεση με τους ευάριθμους πλούσιους) «είναι ακόμα αλυσοδεμένοι σε μία θέση, ένα συγκεκριμένο επάγγελμα και πάντα σε συμμόρφωση με τις επιθυμίες του εργοδότη, αποκλεισμένοι από τις χαρές και τα πνευματικά ή ηθικά πλεονεκτήματα που άλλοι απολαμβάνουν χωρίς καμμία ιδιαίτερη προσπάθεια, εξαιτίας του γεγονότος της γέννησής τους [ως φτωχοί]. Οι φτωχοί, όχι άδικα, [καταλήγουν να] εξισώνουν αυτό το κακό με όλα τα δεινά για τα οποία είχε η κοινωνία, μέχρι πρότινος, αγωνιστεί».²⁶

Πέραν του παράγοντα της τύχης, ο Mill δεν απομακρύνθηκε ποτέ από τη θεωρία του Malthus για τη σχέση του αυξανόμενου πληθυσμού των εργατικών τάξεων και των απόρων με την αύξηση της φτώχειας. Στο έργο του, όπως και στην αλληλογραφία του, υπάρχουν πολλές αναφορές περί της δυσκολίας η παραγωγή των αγαθών για τη συντήρηση της ζωής να συμβαδίσει με τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού.²⁷ Επιπλέον, στη συνέχεια θα δούμε πως το μαλθουσιανό δόγμα, κατά τον Mill, εξηγεί εν πολλοίς και τα αίτια της κακής κατάστασης των εργατών. Πράγματι, ενώ στις αρχές του αιώνα είχε σημειωθεί παράλληλη αύξηση σε γεννήσεις και ζήτηση εργασίας εξαιτίας μιας σειράς διαφόρων παραγόντων –εισαγωγή αγαθών από το θαλάσσιο εμπόριο κλπ–, στην πορεία, από το 1845 κι έπειτα, μολονότι η πληθυσμιακή αύξηση εντάθηκε, δεν υπήρξε ανάλογη προσφορά θέσεων και στην αγορά εργασίας.²⁸ Στην παραπάνω ιστορική καταγραφή μπορούμε να βρούμε μια εξήγηση γιατί η έλλειψη συνέπειας των φτωχών ήταν για τον Mill μία από τις αιτίες που επέτειναν το κοινωνικό ζήτημα. Καθώς σημειώνει στο έργο του *Principles of Political Economy*, «η φτώχεια, όπως και κάθε κοινωνικό κακό, υπάρχει επειδή οι άνθρωποι ακολουθούν ασυλλόγιστα τα άγρια ένστικτά τους».²⁹ Ωστόσο, θα καταλήξει αργότερα πως η ανεύθυνη συμπεριφορά των φτωχών δεν επαρκεί για να εξηγήσει την έκταση του προβλήματος, αφού η συμπεριφορά καθεαυτή, όσο καλή κι αν πιθανώς είναι, δεν μπορεί να εξυψώσει από μόνη της το άτομο στον κόσμο χωρίς την εύνοια της καλής τύχης.³⁰

Με βάση την επιτακτική ανάγκη των μελών των εργατικών τάξεων να περιορίσουν τον ρυθμό που αναπαράγονται κατά τον Mill, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως ο Mill αντικρίζει τον κόσμο μέσα από ένα φίλτρο ηθικής, οι πολίτες, δηλαδή, πρέπει και με την ηθική συμπεριφορά τους να βοηθήσουν στην αυτοβελτίωσή τους. Για να κατανοήσουμε αυτή τη διατύπωση, πρέπει να έχουμε υπ' όψιν πως για τον φιλόσοφο τα ανθρώπινα όντα έχουν ορμές και ευαισθησίες, καθώς

26 John Stuart Mill, *Chapters on Socialism*, 1879, CW5, σ. 710.

27 John Stuart Mill, *Question of Population (1)*, 27 Nov 1823, CW22, σ. 80.

28 Hunt, ό.π. σ. 54.

29 Mill, *Principles...*, CW2, σ. 367.

30 Mill, *Chapters on Socialism*, CW5, σ.715.

επίσης πεποιθήσεις και αναστολές, και η εξισορρόπηση αυτών των στοιχείων με τη σωστή καλλιέργεια οδηγεί στην *πιο θερμή αγάπη της αρετής* και την *πιο αυστηρή αυτοκυριαρχία*. Θεωρεί επομένως πως «[η] κοινωνία κάνει το καθήκον της και, ταυτόχρονα, προστατεύει τα συμφέροντά της με την καλλιέργεια αυτών ακριβώς των πραγμάτων».³¹ Έτσι, κατανοούμε γιατί για τον φιλόσοφο η μόνη λύση και γιατρεία στα προβλήματα των εργατικών και χαμηλών κοινωνικοοικονομικά τάξεων αποτελεί η σωστή παιδεία και η μόρφωσή τους.³² Ερχόμενοι στο θέμα της παιδικής εργασίας επί παραδείγματι, βλέπουμε μια συνέπεια στην αρνητική στάση του Mill απέναντί της, καθώς οι ανήλικοι, τουλάχιστον μέχρι την ηλικία των 14 ετών σύμφωνα με τη σκέψη του, θα έπρεπε να ασκούν το σώμα και το πνεύμα τους στο πλαίσιο μιας παιδείας που θα προήγε πνευματικά ισχυρούς πολίτες, με τους γονείς –κυρίως τις μητέρες, δηλαδή, που θα έπρεπε να απέχουν από τη δουλειά στα εργοστάσια και να βρίσκονται στο σπίτι– να τα προετοιμάζουν για τις δυσκολίες της ενήλικης ζωής.³³ Παρατηρούμε πως η λύση του προβλήματος πέρα από το καθήκον της κοινωνίας, περιλαμβάνει και το καθήκον των γονέων. Συνεπώς, οι αλόγιστες γεννήσεις παιδιών που προορίζονταν για εργασία, εκτός από το ζήτημα της φτώχειας, αντέβαιναν και στην υποχρέωση των γονέων να τα αναθρέψουν με άνεση κατά την παιδική του ηλικία. «Ο γονέας οφείλει στην κοινωνία να προσπαθήσει ώστε το παιδί του να καταστεί ενάρετο και πολύτιμο μέλος της, στα παιδιά δε να παρέχει, εφόσον εξαρτάται από εκείνον, τέτοια παιδεία καθώς και ανάλογα μέσα, που θα τους προσφέρουν μια τίμια ευκαιρία να ξεκινήσουν τη δική τους προσπάθεια για μια επιτυχημένη ζωή».³⁴

Έχοντας γνώση πως δεν δύνανται όλοι να δράσουν κατά το ωφελιμότερο για τους ίδιους ή να βοηθήσουν μόνοι τους εαυτούς τους προς την υπέρβαση της δυσχερούς κατάστασής τους, ο Mill δέχεται πως πρέπει να τους παρασχεθεί βοήθεια, προτιμά ωστόσο να είναι κρατικής προέλευσης, όπως στην περίπτωση των Νόμων περί Φτώχειας, παρά προϊόν ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Ο βασικός λόγος που προκρίνει την κρατική έναντι της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, είναι ο κίνδυνος οι άνθρωποι που βρίσκονται σε ανάγκη και συντηρούνται από τη φιλανθρωπία να μην προσπαθήσουν ποτέ ώστε να επιτύχουν την ανεξαρτησία και την αυτονομία τους, καθώς μια μη κρατική και ανέλεγκτη διαχείριση δωρεών θα μπορούσε να διαφθείρει τους απόρους κατά τον παραπάνω τρόπο.³⁵

31 Τζων Στιούαρτ Μιλ, *Περί Ελευθερίας*, μτφ. Νίκος Μπαλής, Επίκουρος, Αθήνα, 1983, σσ. 106-7.

32 Mill, *Claims of Labour*, CW4, σ. 376.

33 J. S. Mill, *Employment of Children in Manufactories*, 29 Jan, 1832, CW23, σ. 399. «Οι άνθρωποι, λόγω του αδύναμου του χαρακτήρα τους, επιλέγουν συχνά το πλησιέστερο αγαθό, μολονότι γνωρίζουν τη μηδαμινή αξία του. Και αυτό δεν συμβαίνει λιγότερο, όταν η επιλογή αφορά αφορά μόνο τις σωματικές ηδονές [...] Αναζητούν τις αισθησιακές απολαύσεις εις βάρος της υγείας τους, μολονότι γνωρίζουν ότι η υγεία είναι το σημαντικότερο αγαθό» (John Stuart Mill, *Ωφελιμισμός*, μτφ Φ. Παιονίδης, Πόλις, Αθήνα, 2002, σ. 85). Μπορούμε να κατανοήσουμε τι εννοεί ο Mill αν αντικαταστήσουμε την «υγεία» με την «οικονομική ευημερία», λαμβάνοντας υπ' όψιν και πως το ζωώδες ένστικτο της ερωτικής συνεύρεσης αφορά την κοινωνία όταν έχει ως αποτέλεσμα τη γέννηση παιδιών (John Stuart Mill, *Diary*, 1854, CW27, σ. 664).

34 Mill, *Principles...*, CW2, σ. 221.

35 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 960-1, *Endowments*, CW5, σ. 619.

Σύμφωνα με την παραπάνω συλλογιστική, ο Mill εγκρίνει την αυστηρότητα των Νόμων περί Φτώχειας, κυρίως ως προς τους ικανούς για εργασία απόρους, οι οποίοι έπρεπε να συνειδητοποιήσουν πως δεν είχαν ανάγκη κανενός επιδόματος. Επρόκειτο στην ουσία για ένα αναγκαίο κακό, μέχρι σημαντικές μεταρρυθμίσεις να έδιναν πιο επαρκείς λύσεις για το πρόβλημα.³⁶ Επιπροσθέτως, ο Mill δεν θεωρεί παράλογο το διαχωρισμό ζευγαριών στα φτωχοκομεία σε άνδρες και γυναίκες, αφού επρόκειτο για ένα «ζωτικής σημασίας κομμάτι της ηθικής αγωγής».³⁷ Άλλωστε, στόχος του προγράμματος ήταν να καταστήσει τη ζωή στο φτωχοκομείο ανεχθή σε σχέση με εκείνη του απλού εργάτη, ενώ σε κάθε οικογένεια που εισαγόταν έπρεπε να της γνωστοποιηθεί πως ζει με τους κόπους άλλων.³⁸ Παρατηρούμε, λοιπόν, πως το αγαθό της ατομικής ελευθερίας των απόρων υπονομεύεται κατ' ανάγκη αφού πρέπει να υπάρξει μια λύση σε ένα πρόβλημα για το οποίο δεν ευθύνονται οι πλούσιοι, και τα λάθη των φτωχών είναι ένα ζήτημα που δεν οφείλουν να λύσουν οι πλουσιότερες τάξεις.³⁹

Τα μέλη των ισχυρότερων οικονομικά τάξεων, πάντοτε κατά τον Mill, δεν θα μπορούσαν να προσφέρουν παρά προτρέποντάς τους φτωχούς να βοηθήσουν οι ίδιοι τους εαυτούς τους μέσα από την εκπαίδευση κατά κύριο λόγο.⁴⁰ Σε ωριμότερη ηλικία, 22 χρόνια αργότερα, παρατηρείται μια τροποποίηση αυτής της απόλυτης θέσης. Σε γράμμα του στον William Thomas Thornton, υπαινίσσεται ότι υπάρχει ένας τρόπος οι πλούσιοι να βοηθήσουν τους φτωχούς ή τουλάχιστον να μην μένουν απαθείς και οφείλουν να δρουν αναλόγως, ειδιάλλως, όπως στην περίπτωση που κάποιος έχει την δυνατότητα να βοηθήσει έναν εργάτη προσλαμβάνοντάς τον και δεν το πράττει, ο Mill κρατά επιφυλάξεις για το αν αυτός δεν θα έπρεπε να είναι υπόλογος στη δικαιοσύνη.⁴¹ Άλλωστε, ο Mill δεν έτρεφε θαυμασμό για την αστική τάξη της εποχής του, την οποία θεωρούσε

36 John Stuart Mill, *To Thomas Story Spedding*, 31st August 1848, CW32, σ. 75.

37 John Stuart Mill, *To Edward Herford*, 22d January 1850, CW14, σ. 45. Επιπλέον, σε απάντηση προς όσους εναντιώνονταν στο θεσμό των φτωχοκομείων, ο Mill απαντά: «Δεν υπάρχουν παρά δύο τρόποι κοινωνικής ύπαρξης για τους ανθρώπους: πρέπει να αφήνονται έρμαιοι των συνεπειών των λαθών τους στη ζωή ή η κοινωνία να τους προφυλάσσει από αυτά τα λάθη. Ποια μέθοδο θα ακολουθήσουν οι καινούργιοι φιλόανθρωποι; [...] Δεν μπορούν να ανεχτούν ότι ακόμα και ένα φτωχοκομείο είναι μέρος για κανονισμούς και πειθαρχία [...] Η πιο πικρή διαμάχη για το σημερινό σύστημα αρωγής στους φτωχούς είναι για την επιβολή του διαχωρισμού των φύλων», Mill, *The Claims of Labour*, CW4, σ. 375.

38 John Stuart Mill, *The Poor Laws*, 9 Mar. 1834, CW23, σ. 687.

39 «Τα μέλη της πλούσιας και μεσαίας τάξης οφείλουν ή πιθανώς να δαπανήσουν με δικά τους μέσα για τη βελτίωση της τωρινής κατάστασης των εργατικών τάξεων [...] Αλλά γιατί θα έπρεπε να προβούν σε τέτοιες θυσιές, για μια χώρα που απλώς θα έχει περισσότερους ανθρώπους πολύ φτωχούς και υπεύθυνους για την εξαθλίωσή [τους] όπως τώρα; [...] δεν υπάρχει εναλλακτική από τους περιορισμούς στους γάμους σε συνδυασμό με αυστηρές ποινές για την απόκτηση νόθων παιδιών...» Mill, *The Claims of Labour*, CW4, σ. 375.

40 Ό.π., σ. 376.

41 John Stuart Mill, *To William Thomas Thornton*, 19 Oct. 1867, CW16, σ. 1319. «Ο άνθρωπος μπορεί να προξενεί κακό στους άλλους όχι μόνο με τις πράξεις του αλλά και με την απραξία του· και στις δύο περιπτώσεις είναι υπόλογος για την προκληθείσα βλάβη» (Μίλλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σ. 34).

παράγοντα διαφθοράς της χώρας.⁴² Η έξαρση του εμπορίου και το συνολικότερο οικονομικό πνεύμα της εποχής με τη μανιώδη επιδίωξη κερδών και πλουτισμού είχαν φέρει στο προσκήνιο μια μεσαία τάξη που αγωνιούσε απλώς να μοιάσει ή να υπερβεί ακόμα τις πλουσιότερες της τάξεις.⁴³ Πώς θα μπορούσαν να βοηθήσουν τους φτωχούς οι άνθρωποι που είχαν εγκλωβιστεί στο κυνήγι των υλικών αγαθών αφήνοντας κατά μέρος την άσκηση του πνεύματος; Σε ένα γράμμα του αναφέρει: «Οι ανώτερες και οι μεσαίες τάξεις δεν μπορούν να εκπαιδεύσουν τις τάξεις των εργατών αν δεν εκπαιδευτούν πρώτα οι ίδιες. Η άθλια και κατ' επίφαση μόρφωση, την οποία λαμβάνουν οι τάξεις αυτές τώρα, δεν γεννά διάνοιες ικανές να αναλάβουν την καθοδήγηση άλλων μυαλών, ή να επιδράσουν ευεργετικά πάνω τους μέσα από την προσωπική επαφή».⁴⁴ Συν τοις άλλοις, αξιόμιμος για τον Mill ήταν και ο πατερναλισμός των πλουσίων απέναντι στους φτωχούς, στους οποίους υπενθύμιζαν πως το μόνο που χρειάζεται να κάνουν είναι να διεκπεραιώνουν καθημερινά το καθήκον τους ως εργάτες, να είναι επιπλέον ηθικοί και θρησκευόμενοι κατά τον τρόπο που τους δίδασκαν οι ανώτεροί τους.⁴⁵

Για το καθεστώς της ιδιοκτησίας και τις ανισότητες που το χαρακτηρίζουν, πηγαίνοντας στις απαρχές της οργάνωσης της κοινωνίας, υποστηρίζει πως ενώ η γη ως πανανθρώπινο αγαθό δεν επιδέχεται ιδιοκτησία, τα αγαθά εντούτοις που αποκομίζει ο άνθρωπος από αυτήν είναι προϊόν εργασίας και κατ' επέκταση ανατρέπεται η αρχική κατάσταση ελεύθερης πρόσβασης σε όλους, η γη γίνεται ιδιόκτητη.⁴⁶ Στο έργο του *Principles of Political Economy*, υπενθυμίζει πως η διανομή της γης και η ιδιοκτησία στη σύγχρονη Ευρώπη δεν ήταν αποτέλεσμα κοινωνικών ρυθμίσεων αλλά αποτέλεσμα συγκρούσεων και βίας, και παρά την πάροδο του χρόνου και τις κοινωνικές αλλαγές, το καθεστώς κρατά πολλά απ' τα πρωταρχικά στοιχεία της εμφάνισής του. Παρά την άδικη φύση του, συμπληρώνει, η οποία έχει ευνοήσει άλλους και σε άλλους έφερε εμπόδια, ταρασσοντας την ισορροπία ανάμεσα στους ανθρώπους, δεν παύει να αποτελεί την εγγύηση για όσα απέκτησε

42 John Stuart Mill, *Autobiography*, CW1, σ. 178. Ο J. S. Mill, είχε διακρίνει στους αστούς την μπενθαμιανή έκφραση του ωφελισμού, την επιδίωξη δηλαδή της ευχαρίστησης μέσα από την απόκτηση ολοένα περισσότερων υλικών αγαθών με συνέπεια «την απίσχναση και ουσιαστικά την εξαφάνιση της συγκινησιακής και της εσωτερικής πνευματικής ζωής» [Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Πορεία, Αθήνα, 2007, σσ. 151-2, όπου σημειώνεται πως διάφορες επιδράσεις από τον χώρο των επιστημών (κοινωνιολογία του Auguste Comte) της πολιτικής θεωρίας (ουτοπικός σοσιαλισμός του Saint Simon) και των τεχνών (ποίηση των Wordsworth και Coleridge) οδήγησαν σε αυτή την απομάκρυνση από το αρχικό ωφελιστικό μοντέλο]. Επιπλέον, και στα νεότερα είχε διατυπώσει σκληρές απόψεις για την αστική τάξη, κυρίως για την απάθειά τους για τα κοινωνικά ζητήματα. Για το ενδεχόμενο μιας βίαιης επανάστασης των λαϊκών στρωμάτων και το φόβο μιας «άγριας δημοκρατίας» σημειώνει: «αν μπορούσε να διασωθεί ένας μικρός αλλά σημαντικός αριθμός ανθρώπων [...] για να γίνουν ιεραπόστολοι των μεγάλων αληθειών [...] δεν θα μ' ένοιαζε και τόσο αν μια επανάσταση θα εξόντωνε κάθε άτομο στη Μεγάλη Βρετανία και την Ιρλανδία που έχει εισόδημα άνω των 500 λιρών το χρόνο» (John Stuart Mill, *To John Sterling*, 20 Oct. 1831, CW12, σ. 84).

43 John Stuart Mill, *To Gustave d' Eichthal*, 15th May 1829, CW12, σσ. 31-2.

44 John Stuart Mill, *To the Rev. Henry William Carr*, 7th January 1852, CW14, σ. 80.

45 Mill, *Principles...*, CW3., σ. 759.

46 Mill, *Principles...*, CW2, σσ. 227-8.

καθένας με το μόχθο και την εγκράτειά του.⁴⁷

Ο Mill κατανοώντας πως οι ανισότητες που προκύπτουν από την ποσοτική και ποιοτική διαφορά σε φιλοπονία, αυτοσυγκράτηση, ταλέντα αλλά και την παροχή ευκαιριών και που είναι άμεσα συνδεδεμένες με την αρχή της ιδιοκτησίας δεν είναι ανεκτές, δέχεται να τεθεί ένα όριο στην ατομική ιδιοκτησία, τουλάχιστον ως εκεί που δεν θίγονται τα συμφέροντα του άλλου. Δεν διστάζει να προτείνει, εφόσον στεφθεί με επιτυχία ο περιορισμός στην ιδιοκτησία, ένα σύστημα αναδιανομής του πλούτου, είτε μέσω κρατικών παροχών είτε ως δωρεές σε ιδρύματα, ώστε να γίνει αξιοποίησή του με ωφέλιμο προς το κοινωνικό σύνολο τρόπο κι όχι εξυπηρετώντας την απληστία της εποχής.⁴⁸ Η κατανομή του πλούτου εξαρτάται συν τοις άλλοις από τους νόμους και τα ήθη της κοινωνίας και τους κράτους.⁴⁹ Δεν θα έπρεπε να μας ξενίζει αυτή του η άποψη. Αντίθετα με θεωρητικούς όπως ο Thornton, που υποστήριζε πως η ιδιοκτησία κατοχυρώνεται από τους μακρινούς ακόμα μόχθους του παρελθόντος και άρα ήταν δίκαιη η κατανομή ως είχε, για τον Mill, που η γη είχε μοιραστεί κατά το δίκαιο του ισχυρού και σε άλλες περιπτώσεις ο δόλος και η απάτη διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο, ήταν καιρός να βρεθεί μια λύση.⁵⁰ Η κατάσταση της κοινωνίας της εποχής του, αλλά και εν γένει ο τρόπος που είχε δομηθεί η ζωή δεν τον ευχαριστούσε για τον λόγο ακόμη ότι ο μόχθος για την επιβίωση δεν ήταν το μεγάλο ανθρώπινο ιδανικό. Αντιθέτως, η ανθρώπινη φύση θα βρισκόταν στην ιδανική κατάσταση σε μια κοινωνία όπου *«ενώ κανείς δεν είναι φτωχός, κανείς δεν επιθυμεί να πλουτίσει περισσότερο, ούτε έχει λόγους να φοβάται πως θα μείνει πίσω από τις προσπάθειες των άλλων να προοδεύσουν»*.⁵¹ Μια κατάσταση, δηλαδή, στην οποία οι άνθρωποι, πλούσιοι και φτωχοί τηρουμένων των αναλογιών, θα έχουν τον χρόνο να καλλιεργούνται και να βελτιώνονται ηθικά και διανοητικά, αξιοποιώντας το ουσιαστικό αγαθό της παιδείας για την υπέρβαση του τέλματος στο οποίο είχε βρεθεί η ανθρώπινη πρόοδος.⁵²

Συνοψίζοντας, είδαμε πως ο Mill αναγνωρίζει το μεγάλο πρόβλημα της φτώχειας, η οποία οφείλεται στο τυχαίο γεγονός της γέννησης. Ωστόσο, όταν το ζήτημα έρχεται στην ύπαρξη του κοινωνικού ζητήματος και την αντιμετώπιση του προβλήματος, αμφιταλαντεύεται αν πρέπει να αποδοθούν ευθύνες στις κοινωνικές ρυθμίσεις που δημιουργούν το καθεστώς ανέχειας ή στον τρόπο ζωής των φτωχών. Αν και φαίνεται να κλίνει προς το δεύτερο με αρκετή αυστηρότητα, αναγνωρίζει πως το καθεστώς ιδιοκτησίας συντηρεί αυτές τις ανισότητες και μέμφεται τις μεσαίες τάξεις για την αδιαφορία τους ως προς τη λύση του προβλήματος. Παρακάτω θα εξετάσουμε αναλυτικότερα εάν ο Mill επιθυμεί το καθεστώς ιδιοκτησίας αυτό καθ' εαυτό ή απλώς το

47 Ο.π., σσ. 207-8.

48 Ο.π., σσ. 225-6.

49 Mill, *Principles...*, CW 2, σ. 200.

50 John Stuart Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, 1869, CW5, σσ. 652-3.

51 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 754.

52 Mill, *To Edward Herford*, CW14, σσ. 44-5.

αποδέχεται ως αναγκαίο κακό.

1.3. Ο Mill για τις εργατικές τάξεις

Για τις θέσεις του Mill περί των εργατικών τάξεων έχουμε ήδη καλύψει ένα σημαντικό κομμάτι μέσα από τη θεωρία του για το κοινωνικό ζήτημα. Εν προκειμένω, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε στον τρόπο που μελετά και παρουσιάζει τις σχέσεις κεφαλαιούχου-εργάτη μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα της εποχής του. Μέσα απ' αυτό διαφαίνεται η κοινωνική ευαισθησία του Mill, ωστόσο είναι σημαντικό να εστιάσουμε στις λύσεις που προτείνει για την επίλυση ουσιαστικών ζητημάτων.

Όπως και στην περίπτωση των απόρων, το μέγεθος του πληθυσμού αποτελεί εμπόδιο στην καλύτερευση της ζωής των εργατών και μοναδική λύση είναι να συναινέσουν οι ίδιοι στον περιορισμό των γεννήσεων.⁵³ Στο έργο του *Principles...*, εξετάζει υποθέσεις στις οποίες τρεις παράγοντες (πληθυσμός, κεφάλαιο, μέσα παραγωγής) μεταβάλλονται ανά περίπτωση και καταλήγει πως, σε περίπτωση αύξησης του εργατικού πληθυσμού, οι μισθοί των εργατών θα πλήττονταν ενώ ο καπιταλιστής θα επωφελούνταν καθώς θα μπορούσε με το ίδιο κεφάλαιο να απασχολεί περισσότερους εργάτες. Εν αντιθέσει, όταν η παραγωγή αυξάνεται ταχύτερα από τον αριθμό γεννήσεων στις εργατικές τάξεις, οι μισθοί γίνονται αντιστοίχως υψηλότεροι.⁵⁴ Σε σύμπνοια με το φιλελεύθερο πνεύμα της εποχής και τα κηρύγματα περί της προσωπικής ευθύνης των μελών των εργατικών τάξεων, ο J. S. Mill προσθέτει και άλλους παράγοντες που εμπίπτουν στη συμπεριφορά των εργατών και δεν επιτρέπουν τη μισθολογική άνοδο πέραν των ανεύθυνων γεννήσεων. Επισημαίνοντας αλλού την ανάγκη δημόσιας παιδείας και εξηγώντας γιατί δεν γίνεται να αναμένει κανείς να αναλάβουν οι γονείς των εργατικών τάξεων την εκπαίδευση των παιδιών τους ιδίοις εξόδοις, αναφέρει πως εφόσον οι ίδιοι δεν έχουν αναγνωρίσει αυτή την ανάγκη και δεν θεωρούν πως ο μισθός τους θα έπρεπε να καλύπτει και τέτοιες δαπάνες, τότε δεν υφίσταται λόγος αύξησής του.⁵⁵ Παρατηρείται εδώ μια αυστηρή στάση προς τον φτωχότερο πληθυσμό, ενώ γνωρίζουμε πως οι συνθήκες υπό τις οποίες διαβιούσε δεν επέτρεπαν την πολυτέλεια της μελέτης και της ηθικοπνευματικής βελτίωσης καθώς και η παιδική εργασία ακόμα ήταν αναγκαίο εισόδημα για το σπίτι. Τέλος, σε άρθρο του το 1832, ισχυρίζεται πως αν οι εργάτες ομόφωνα αποφάσιζαν να μην επιτρέψουν ξανά στις γυναίκες και τα παιδιά τους να εργαστούν, αυτομάτως οι μισθοί τους θα

53 Mill, *Claims of Labour*, CW4., σ. 367-8.

54 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 719-722.

55 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 949.

αυξάνονταν, αφού ο μισθός τους θα δεχόταν ουσιαστικά την προσαύξηση των μισθών από τα μέλη που θα έπαυαν την εργασία. Πάλι, ωστόσο, σε περίπτωση που αυτό συνέβαινε, κάποιοι με εγωιστικά κίνητρα θα επωφελούνταν της αύξησης χωρίς να έχουν σταματήσει παράλληλα τις συζύγους και τα παιδιά τους από το μόχθο. Εξαιτίας τέτοιων ανθρώπων, σύμφωνα με τον J. S. Mill, οι μισθοί αργά ή γρήγορα θα επέστρεφαν στο χαμηλό επίπεδο που ήδη βρίσκονταν.⁵⁶

Ο Mill παραδέχεται πως οι μισθοί συνολικότερα στην Ευρώπη είναι πράγματι αρκετά χαμηλοί και άρα είναι αδύνατον να εξασφαλίσουν επαρκώς στους ανθρώπους του μόχθου μια αξιοπρεπή διαβίωση, παρατηρεί ωστόσο πως σε κάποιους τομείς της παραγωγής και σε ορισμένες περιοχές σημειώνεται μια αμυδρή, σημαντική ωστόσο άνοδος.⁵⁷ Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές παρ' όλα αυτά, βελτίωση στους μισθούς υπήρξε έως και το πρώτο μισό του 19ου αι., περίοδο που οι συνθήκες ζωής των εργατικών τάξεων στην Αγγλία ήταν καλύτερες σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη. Από το 1850 με την έκρηξη της Βιομηχανικής Επανάστασης κι έπειτα, η κατάσταση άλλαξε με τα εισοδήματα να μειώνονται σταδιακά.⁵⁸

Ο Mill, σε αντίθεση με υποστηρικτές άλλων οικονομικών σκέψεων που απέδιδαν στη φύση ή το Θεό το μισθολογικό καθεστώς, αναγνώρισε την προβληματική κατάσταση. Θεωρούσε πως οτιδήποτε δεν υπόκειται στους νόμους της φύσης ρυθμίζεται από τους ηθικούς νόμους, καθώς κατά την ωφελμιστική θεωρία του, η επιδίωξη του καλού του ενός έπρεπε να λαμβάνει υπ' όψιν και το συμφέρον του άλλου.⁵⁹ Συνεπώς, εφόσον το ύψος των μισθών οριζόταν από τα αντικρουόμενα συμφέροντα του εργοδότη και του εργάτη, όπως θα δούμε παρακάτω, έπρεπε να οριστούν οι ηθικές αρχές υπό τις οποίες θα διεξάγεται η μεταξύ τους διαμάχη.⁶⁰

Η διαμάχη ανάμεσα στα συμφέροντα καπιταλιστή και εργάτη έλκουν την καταγωγή τους, κατά τον Mill, από τις συγκρούσεις του παρελθόντος πάνω στο ζήτημα της ιδιοκτησίας, οι οποίες μαίνονταν ανέκαθεν ανάμεσα στις τάξεις.⁶¹ Τη διαπίστωση του Kahan πως οι τάξεις βρέθηκαν στο επίκεντρο των θεωριών για την κοινωνική δύναμη, την εντοπίζουμε στη σκέψη του Mill, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά πως «οι πεποιθήσεις της πλειονότητας των ανθρώπων συμβαδίζουν με τα συμφέροντα ή το αίσθημα της τάξης τους».⁶² Τα συμφέροντα των καπιταλιστών, καθιστά ξεκάθαρο ο

56 Mill, *Employment of Children in Manufactories*, CW23, σ. 400.

57 Mill, *Chapters on Socialism*, CW5, σσ. 727-8.

58 Hunt, ό.π., σσ. 57, 59-60. Ο Hunt παραθέτει την άποψη του Thompson πως «[τ]ην περίοδο 1790–1840, υπήρξε μια ανεπαίσθητη βελτίωση σε επίπεδο υλικών αγαθών. Την ίδια περίοδο υπήρχε έντονη εκμετάλλευση, έλλειψη ασφάλειας και αυξανόμενη ανθρώπινη δυστυχία. Μέχρι το 1870 η πλειονότητα των ανθρώπων ζούσαν καλύτερα από τις προηγούμενες γενιές, πενήντα χρόνια πριν, ωστόσο υπέφεραν και συνέχιζαν να βιώνουν αυτή την ελάχιστη βελτίωση ως μια καταστροφική εμπειρία» (στο ίδιο, σσ. 64-65). Για τον Hunt η βιομηχανοποίηση βοήθησε τη Βρετανία να αντεπεξέλθει στη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού (σσ. 70-71).

59 Mill, *Ωφελισμός*, ό.π., σσ. 117-9.

60 Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, CW5., σ. 647.

61 Mill, *Chapters on Socialism*, CW5, σ. 708.

62 Alan S. Kahan, *Aristocratic Liberalism. The Social and Political Thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill, and*

τελευταίος, δεν μπορούν σε καμμία περίπτωση να ταυτίζονται με εκείνα των εργατών.⁶³ Αυτό διασαφηνίζεται και όταν παρουσιάζει τον τρόπο που λειτουργεί το καπιταλιστικό σύστημα, στο οποίο ο κεφαλαιούχος ξεκινά με το κεφάλαιο την επιχείρησή του, και με αυτό αποπληρώνει τα έξοδά του, συμπεριλαμβανομένων των μισθών αφού ακόμα δεν έχει εισόδημα. Μια αύξηση στους μισθούς των εργαζομένων συνεπώς θα σήμαινε σπατάλη του δικού του εισοδήματος. «Δεν υπάρχει κανένας φυσικός νόμος να αποτρέψει την αύξηση των μισθών από το να φτάσει σε σημείο που θα απορροφούσε περισσότερο από το κεφάλαιο που είχε σχεδιάσει να διαθέσει επ' αυτό [ο καπιταλιστής] όταν ξεκινούσε την επιχείρησή του, δηλαδή ό,τι έχει κρατήσει για τα προσωπικά του έξοδα, πέρα από τα απαραίτητα για το βιοπορισμό του».⁶⁴

Ο καπιταλιστής με την έναρξη της επιχείρησής του παίρνει μεγάλο ρίσκο που, κατά τον Mill, δεν καθιστά τη θέση του σε σύγκριση με εκείνη του εργάτη τόσο προνομιούχα –όχι, τουλάχιστον, όσο προνομιούχα φαντάζει στη σκέψη των ανθρώπων.⁶⁵ Παραχωρώντας το κεφάλαιό του, ουσιαστικά προβαίνει σε ένα συμβόλαιο ανταλλαγής με τον μισθωτό, ο οποίος παραχωρεί την εργασία του ελεύθερα.⁶⁶ Σύμφωνα με τον ίδιο, αυτό που μένει ως κέρδος στον επιχειρηματία από το αρχικό του κεφάλαιο είναι μόλις 3%.⁶⁷ Παρατηρείται μια άμβλυνση από πλευράς του στο ζήτημα της ανισότητας ανάμεσα στην τάξη των καπιταλιστών και των εργατών, που κατά τον ίδιο δεν κρίνεται άδικη. Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε πως η ιδιοκτησία (και κατ' επέκταση το κεφάλαιο) προέρχεται από τον μόχθο και την εγκράτεια και η καταγωγή του ήταν ακριβώς αυτή: ο πρώτος καπιταλιστής ήταν ο άνθρωπος που εργάστηκε σκληρότερα από τους άλλους, επέδειξε επιπλέον ισχυρότερη εγκράτεια και κατάφερε να συγκεντρώσει πλούτο. Όπως οι εργάτες τώρα, έτσι και οι εργοδότες κάποτε υπήρξαν άνθρωποι του μόχθου.⁶⁸ Δεδομένης της σχέσης εργασίας-ιδιοκτησίας, παρουσιάζουν ενδιαφέρον οι απόψεις του για την κληρονομιά, η οποία, επεξηγεί, προκύπτει από τον παρελθοντικό μόχθο. Συν τοις άλλοις, επιχειρηματολογεί πως, μολονότι οι εργάτες βρίσκονται σε μειονεκτική θέση σε σχέση με εκείνους των οποίων οι πρόγονοι αποταμίευαν και τους κληροδότησαν, θα μπορούσαν να βρίσκονται σε χειρότερη μοίρα αν εκείνοι οι πρόγονοι δεν είχαν αποταμιεύσει τίποτα. Τέλος, η ιδιοκτησία μπορεί να προερχόταν από μια

Alexis de Tocqueville, Transaction Publishers, New York - London, 2001, σ. 36, Επιπλέον ο Mill δεν όριζε ακριβώς ποιες είναι οι μεσαίες τάξεις. Ο Kahan καταλήγει πως τις μεσαίες τάξεις αποτελούσαν οι πολίτες που είχαν ικανοποιητική ιδιοκτησία και επαρκή μόρφωση, δεν ήταν όμως αρκετά διανοητικά καλλιεργημένοι για να ανήκουν στην αριστοκρατία του πνεύματος (στο ίδιο, σ. 42), John Stuart Mill, *Reorganization of the Reform Party*, CW6, σ. 469.

63 Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, CW5., σσ. 656-7, John Stuart Mill, *Considerations on Representative Democracy*, 1861, CW19, σ. 78.

64 Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, CW5, σ. 647.

65 Mill, *Chapters on Socialism*, CW5, σ. 735.

66 Mill, *Principles...*, CW2, σ. 217

67 Mill, *Chapters on Socialism*, CW5, σ. 735.

68 John Stuart Mill, *Cooperation: Intended Speech*, 1825, CW26, σσ. 310-11.

συμφωνία ανάμεσα στους παραγωγούς.⁶⁹

Στο σημείο αυτό, πρέπει να θυμηθούμε πως για τον Mill υπήρχε το ενδεχόμενο η ιδιοκτησία να έχει αποκτηθεί με παράνομα και αθέμιτα μέσα. Δεν πρέπει να παραβλέπεται, όμως, πως δεν ισχυρίζεται το ίδιο για την κινητή περιουσία, την οποία θεωρεί απόκτημα αγνού και τίμιου μόχθου.⁷⁰ Με τη σειρά του το τελευταίο δεν αναιρεί την κριτική που ασκεί στο οικονομικό σύστημα της εποχής του και την κατανομή του προϊόντος της εργασίας, την οποία καταγγέλλει πως γίνεται «*σχεδόν αντιστρόφως ανάλογα προς το μόχθο –τα μεγαλύτερα ποσοστά σε εκείνους που δεν έχουν εργαστεί ποτέ, τα αμέσως μικρότερα σε εκείνους των οποίων η εργασία είναι σχεδόν κατ' όνομα, και έτσι κατεβαίνουμε την κλίμακα, με την αμοιβή να συρρικνώνεται όσο η εργασία γίνεται σκληρότερη και πιο ανεπιθύμητη, μέχρις ότου να μην μπορεί να υπολογιστεί με βεβαιότητα αν η πλέον κουραστική και εξοντωτική χειρωνακτική εργασία είναι σε θέση να αποφέρει ακόμα και τα απαραίτητα για την επιβίωση*».⁷¹ Παρ' όλα αυτά, δεδομένου ότι οι εργάτες δεν έχουν δικό τους κεφάλαιο και ιδιοκτησία, σημειώνει πως το δεινό εργασιακό καθεστώς που έχουν να υπομείνουν είναι προτιμότερο από μια ζωή δίχως το κεφάλαιο του καπιταλιστή, αφού αυτό τους παρέχει την εργασία για να επιβιώνουν.⁷²

Υπήρχαν λόγοι που ο Mill επιθυμούσε τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των φτωχών πληθυσμών και την οικονομική πρόοδο των εργατών. Αν μη τι άλλο, για να θυμηθούμε τη βασική απαίτηση του Mill από τον φτωχότερο πληθυσμό για εγκράτεια, πίστευε πως η οικονομική τους ευημερία θα οδηγούσε σε μείωση γεννήσεων.⁷³ Πρέπει, ωστόσο, να έχουμε κατά νου πως μια ανακατανομή του πλούτου και μια βίαιη ανατροπή του καπιταλισμού με μια σοσιαλιστική επανάσταση –η οποία θα έλυνε το πρόβλημα της αρχικής αδικίας–, δεν ήταν ιδιαιτέρως γοητευτική ιδέα για τον Mill.⁷⁴ Μόνο δύο λόγοι θα επέτρεπαν μια βίαιη επανάσταση: μια καταπιεστική τυραννία που κάνει τα άτομα να υποφέρουν ή ένα σύστημα διακυβέρνησης που δεν επιτρέπει την επίλυση των προβλημάτων με νόμιμα και ειρηνικά μέσα. Αφενός, δεν συνέτρεχε κανένας από τους

69 Ό.π., σ. 216, Mill, *Principles...*, CW2, σσ. 215-6.

70 Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, CW5, σ. 653.

71 Mill, *Principles...*, CW2, σ. 207.

72 Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, CW5, σ. 656.

73 Mill, *Principles...*, CW2, σ. 365. Ο Bagehot υπογραμμίζει πως όσο ανεβαίνουμε βαθμίδες στην κοινωνική κλίμακα παρατηρείται μείωση στον αριθμό απογόνων, γεγονός που εξηγείται από την επιθυμία των γονέων –στις εύπορες κυρίως τάξεις– τα παιδιά τους να μεγαλώνουν καλύτερα απ' ό,τι εκείνοι κατά την παιδική τους ηλικία. (W. Bagehot, «Principles of Political Economy», *The Prospective Review*, Vol. 4, 16, 1848, σσ. 460-502, στο CA2: *J. S. Mill's Principles of Political Economy*, επιμ. John Cunningham Wood, Routledge, London & New York, 1991, σ. 17).

74 Ό.π., σσ. 652, 655. Επεξηγηματικά, παρατίθεται η επισήμανση του L. S Feuer πως για τον Mill η επανάσταση σήμαινε την ανατροπή του καθεστώτος με την επιβολή δύναμης σε αντιδιαστολή προς τον Marx, ο οποίος για την περίπτωση της Αγγλίας, ιδίως, θεωρούσε πως μια κοινωνική επανάσταση μπορούσε να επιτευχθεί με ειρηνικά και νόμιμα μέσα (L. S Feuer, *John Stuart Mill and Marxian Socialism*, CA4, σ. 66-7). Σχετικά με την διαφωνία του Mill οι ευπορότερες τάξεις να μοιράσουν την περιουσία τους στους φτωχούς βλ. σχετικά J.S. Mill, *To Frederick J. Furnivall*, 19th November 1850, CW14, σσ. 50-1.

δύο λόγους.⁷⁵ Αφετέρου, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως, ουσιαστικά, οι εργάτες μόνοι θα έπρεπε πρώτα να βοηθήσουν τους εαυτούς τους και σ' εκείνους εναπέκειτο η αλλαγή της κατάστασής τους, διαφορετικά το καθεστώς ιδιοκτησίας δεν μπορούσε να μεταβληθεί ούτε οι λόγοι που κρατούσαν τους μισθούς σε χαμηλά επίπεδα να ανατραπούν. Καμμία αλλαγή δεν προβλεπόταν εάν μόνο κάποιοι από το σύνολο εργάζονταν και παρήγαν ή ήταν εγκρατείς και αποταμίευαν. Μόνη βεβαιότητα θα αποτελούσε η διαιώνιση του φαύλου κύκλου.⁷⁶

Ο Mill επιθυμούσε οι λύσεις να βρίσκονταν μέσα στο υπάρχον σύστημα διατηρώντας τις ισορροπίες. Σε ένα πρώτο στάδιο, κρίνεται θετική μια τροποποίηση της σχέσης εργοδότη-μισθωτού και της διαδικασίας παραγωγής, ούτως ώστε να συμπεριληφθεί και ο δεύτερος στα κέρδη, όχι μόνο ο καπιταλιστής που παραχώρησε το αρχικό κεφάλαιο.⁷⁷ Αυτός ο τρόπος συνεργασίας ανάμεσα σε καπιταλιστή και μισθωτό συμβάδιζε τέλεια με το σύστημα ατομικής ιδιοκτησίας της εποχής του.⁷⁸

Το αποτελεσματικότερο όμως βήμα προς την επίλυση του προβλήματος ήταν η οργάνωση των εργατών σε συλλογικότητες. «...Ο εργάτης απομονωμένος, ανίκανος να αντέξει απέναντι σε έναν μόνο εργοδότη, πολλώ δε μάλλον απέναντι στη σιωπηρή συντεχνία των εργοδοτών, θα βλέπει το μισθό του, κατά κανόνα, να διατηρείται στο κατώτατο όριο». Οι οργανωμένοι σε συνδικάτα εργάτες μπορούσαν να επιτύχουν τους στόχους τους για ευνοϊκότερη τύχη.⁷⁹ Σημειώνουμε πως ο συνδικαλισμός είχε βρεθεί αντιμέτωπος με προσκόμματα από το κράτος, κάτι που για τον Mill ήταν παράλογο. Η δυνατότητα της εργατικής τάξης να επιτύχει μέσω της συνεργασίας αυτής υψηλότερους μισθούς ή να αποφύγει τουλάχιστον μια μείωση στο μισθό που ήδη λάμβανε ήταν καθ' όλα ευπρόσδεκτη.⁸⁰ Οι εργάτες, αναφέρει αλλού, θα μπορούσαν να επιτύχουν, επιπλέον,

75 John Stuart Mill, *To William Randal Cremer*, March 1, 1867, CW16, σ. 1248.

76 Mill, *Cooperation: Intended Speech*, ό.π., σσ. 313. Παραθέτουμε μια παρατήρηση του Bagehot σχετικά με την αποταμίευση και την εγκράτεια. Πρώτον, τη συνδέει με την απόκτηση παιδιών και σημειώνει πως εάν έπρεπε να αποτελεί προϋπόθεση για ένα γάμο –και σε ικανοποιητικό επίπεδο– αυτό θα καθιστούσε τα μέλη των εργατικών τάξεων πιο συνεπή και άρα θα περιορίζονταν οι γεννήσεις. Δεύτερον, τη συνδέει με τους αγροτικούς πληθυσμούς και αναφέρει πως για τον Mill, η εγκράτεια και η αποταμίευση θα λειτουργούσαν ως ένα είδος τιμωρίας για όσους προμηθεύουν την αγορά με περισσότερα προϊόντα από όσα χρειάζεται, διορθώνοντας έτσι μια λάθος κατάσταση. Ο Bagehot αμφιβάλλει αν ο πληθυσμός είχε τέτοια αισθήματα, κάτι που επιβεβαιώνει και ο Mill, και θεωρεί πιθανότερο σε μια κοινωνία όπου η αποταμίευση αποτελεί άγραφο κανόνα να απορρίπτονται όσοι δεν τον ακολουθούν. Καταλήγει ωστόσο πως ασφαλέστερη ερμηνεία είναι αυτή που συνδέει άμεσα την αποταμίευση με την οικονομική ευημερία της οικογένειας (Bagehot, ό.π., σ. 22-3).

77 John Stuart Mill, *To John Chapman*, Aug. 4. 1861, CW15, σ. 735, Mill, *Chapters on Socialism*, ό.π., σ. 743. Ο Mill βρίσκει εντυπωσιακό το παράδειγμα του Γάλλου M. Leclaire, ο οποίος απασχολούσε περί τους 200 εργάτες και με τους οποίους μοιραζόταν σε αναλογία με τους μισθούς τους το κέρδος. Σύμφωνα με τον Γάλλο έμπορο, αυτή η μέθοδος αποδείχτηκε αποτελεσματικότερη της αύξησης των μισθών στην οποία είχε προηγουμένως προβεί και είχε αποτύχει, αφού οι μισθωτοί είχαν λόγο να ενδιαφέρονται για το κέρδος και ήταν πιο αποδοτικοί (Mill, *Principles...*, CW3, σσ. 770-1).

78 John Stuart Mill, *To T. E. Cliffe Leslie*, May 4. 1863, CW15, σ. 857.

79 Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, CW5, σ. 657.

80 Mill, *Principles...*, CW3, 929. «...δεν γνωρίζω να υπάρχει κάτι που πρέπει να απαγορευτεί με νόμο στα εργατικά συνδικάτα, εκτός από οτιδήποτε γινόταν από κάποιο μέλος μεμονωμένα και αποτελούσε εγκληματική πράξη, π.χ. η άσκηση φυσικής βίας» (Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, CW5, σ. 659).

ελάφρυνση του ωραρίου τους λαμβάνοντας την ίδια αμοιβή. Επιπροσθέτως, τάσσεται υπέρ της διεκδίκησης εκ μέρους των εργατών μια αύξησης του ωρομισθίου αυτού εφόσον η εργασία τους υπερέβαινε ένα συμφωνημένο ημερήσιο ωράριο. Κάτι τέτοιο θα πίεζε τους εργοδότες να μην εκμεταλλεύονται τους εργάτες.⁸¹ Τέτοιες διεκδικήσεις θα μπορούσαν να ευοδώσουν μέσα από συλλογική δράση.

Μελετώντας τη σκέψη του Mill για τα συνδικάτα, επανερχόμαστε σε δύο κεντρικά ζητήματα της θεωρίας του που, εν προκειμένω, συνδέονται άμεσα. Αφενός αναδύεται το πρόβλημα του μεγέθους του εργατικού πληθυσμού που επηρεάζει την αποτελεσματικότητα των συνδικάτων ως προς την επίτευξη των στόχων τους. Προς επίρρωση της θέσης αυτής, ο Mill κάνει αναφορά στα ολιγομελή συνδικάτα που επιτύγχαναν ευκολότερα να διατηρούν σταθερούς τους μισθούς τους.⁸² Αφετέρου, επισημαίνεται ο ρόλος της εκπαίδευσης με τον Mill να εναποθέτει τις ελπίδες του στα μορφωμένα μέλη των συνδικάτων. Αυτό που στην ουσία αξιώνει από τα ηθικά και πνευματικά πιο καλλιεργημένα μέλη είναι να εμψύχουν στα εργατικά στρώματα που χαρακτηρίζονται από ενστικτώδη συμπεριφορά την αρετή της εγκράτειας και να τονίσουν την ανάγκη για περιορισμό των γεννήσεων. Για να κατανοήσουμε τη δεύτερη αξίωση του Mill, πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν κάποια στοιχεία για τα συνδικάτα. Στους κόλπους τους ανήκαν μέλη της εργατικής τάξης, με ειδίκευση στο επάγγελμά τους, εργάτες πολιτικοποιημένοι κατά κύριο λόγο και κατά το δυνατόν καλλιεργημένοι, φύσεις ανώτερες, θα λέγαμε σε μιλλιανή γλώσσα, από τον ανειδίκευτο εργάτη.⁸³ Επρόκειτο για μια ελίτ των εργαζομένων, στην οποία οι μισθοί προέκυπταν περισσότερο από το κοινωνικό κύρος παρά από τους νόμους της αγοράς και της ζήτησης.⁸⁴ Περί το 1825, κάποια συνδικάτα αποτελούνταν από λιγότερα των εκατό μελών ενώ ελάχιστα υπερέβαιναν τα πεντακόσια μέλη.⁸⁵ Μέχρι το 1830, σπάνιο φαινόμενο αποτελούσαν και τα συνδικάτα που επιχειρούσαν να συνδυάσουν ειδικευμένους με ανειδίκευτους εργάτες. «Όσοι αποκλείονται», ισχυρίζεται, υποθετικά, ένας συνδικαλιστής κατά τον Mill, «αποτελούν μια ηθικά κατώτερη εργατική τάξη· η εργασία τους αξίζει λιγότερο και η απροθυμία τους για σύνεση και αυτοσυγκράτηση τους καθιστά μάλλον πιο ενεργούς στην αύξηση του πληθυσμού. Δεν τους αδικούμε θέτοντας ένα εμπόδιο ανάμεσα σε μας κι εκείνους, για να αποκλείσουμε από τον ανταγωνισμό όσους θα προκαλούσαν μείωση στους μισθούς μας, μόνο και μόνο για να αυξήσουν στιγμιαία τους δικούς τους, αλλά και να αυξήσουν το μέγεθος του εργατικού πληθυσμού». Ήταν επιτακτική ανάγκη τα ίδια τα μέλη των συνδικάτων να

81 Mill, *Principles...*, CW3, σσ. 929-30. Για το λόγο αυτό ο Mill τάσσεται υπέρ του ωρομισθίου αντί του ημερομισθίου. (Mill, *To John Chapman*, CW15, σ. 735).

82 Mill, *Principles...*, CW3, ό.π., σ. 930.

83 Thompson, ό.π., σ. 266.

84 Ό.π., σσ. 260, 262.

85 Ό.π., σ. 264.

διορθώσουν την δυσχερή κατάσταση και δεν υπήρχε άλλη οδός από τη συνεχή πνευματική κατάρτιση όσων ανήκαν στις εργατικές τάξεις. «*Το ηθικό καθήκον που οφείλουν οι συνδικαλιστές στην κοινωνία γενικότερα –στο σταθερό συμφέρον του έθνους και της φυλής– θεωρείται, ακόμα, λιγότερο σημαντικό από τα καθήκοντα που επιβάλλουν τα ευγενή αισθήματα προς τη δική τους τάξη*».⁸⁶

Από τα παραπάνω δεν πρέπει επ' ουδενί να συναχθεί πως ο Mill εγκρίνει πλήρως τον τρόπο που λειτουργούν τα συνδικάτα σε σχέση με τον υπόλοιπο εργατικό πληθυσμό. Συμφωνούμε εδώ με τους Ekelund και Tollison πως, μολοντί ο Mill αναγνωρίζει τα συνδικάτα ως νόμιμες ενώσεις εργατών χρήσιμες στον ανταγωνισμό της οικονομίας, δεν προκρίνει τον επιλεκτικό χαρακτήρα τους.⁸⁷ Για τον λόγο αυτό δεν είναι αντίθετος με την αύξηση στους μισθούς των συνδικαλιστών ενός συγκεκριμένου κλάδου μόνο όταν κάτι τέτοιο δεν υπονομεύει τα συμφέροντα των εργατών που βρίσκονταν εκτός συνδικάτων.⁸⁸ Η επίτευξη των στόχων της εργατικής τάξης προϋπέθετε την οργάνωση του συνόλου των εργατών, ειδικευμένων και μη, από όλους τους επαγγελματικούς κλάδους.⁸⁹

Είναι σημαντικό να αναφερθούμε και στην άποψη του στοχαστή περί των απεργιών, οι οποίες, μαζί με τα συνδικάτα που τις πραγματοποιούν, αποτελούν ένα «*όχι αρνητικό, αλλά αντιθέτως, πολύτιμο κομμάτι του υφιστάμενου κοινωνικού μηχανισμού*». Η σημασία της διανοητικής καλλιέργειας υπογραμμίζεται στην περίπτωση των απεργιών λόγω του ότι οι ευφυέστεροι εργάτες μπορούν να υπολογίσουν ορθότερα πότε οι συνθήκες είναι ευνοϊκές ώστε μια απεργία να ευοδώσει.⁹⁰ Το 1850 παρατηρεί πως οι απεργίες μειώθηκαν αφότου οι ευφυείς εργάτες συνειδητοποίησαν ότι το συγκεκριμένο εργαλείο άσκησης πίεσης δεν ήταν τόσο αποτελεσματικό, ιδίως μετά την κατάργηση των νόμων για τα συνδικάτα που τις απαγόρευαν.⁹¹ Αυτή η αλλαγή αντίληψης των συνδικαλισμένων εργατών σχετικά με τις απεργίες, αναφέρει σε πλήρη συμφωνία με τον Thornton, είναι μάλλον η αρχή για ένα διεθνές συνδικάτο στο οποίο θα οδηγήσει με την

86 Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, CW5, σσ. 664-5.

87 R. B. Ekelund, R. D. Tollison, «J. S. Mill's New Political Economy: Another View», *Economic Inquiry*, Vol. 16 (4), (October 1978), σσ. 587-92, στο CA3, ό.π., σ. 128.

88 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 930,

89 Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, CW5, σ. 658.

90 Mill, *Principles...*, ό.π., σσ. 932-3. Για τη δύναμη των απεργιών, αναφέρει: «*αν οι εργάτες μπορούν ενωμένοι να αντέξουν αρκετά ώπου να προκαλέσουν δυσφορία στους εργοδότες μεγαλύτερη από εκείνη που θα προκαλούσε μια μισθολογική αύξηση, τότε μια αύξηση μπορεί να επιτευχθεί που, για το συνδικάτο, όχι απλώς δεν θα 'χε επιτευχθεί τόσο σύντομα αλλά πιθανώς να μην είχε συμβεί καθόλου*» (Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, CW5, σ. 646).

91 John Stuart Mill, *The Savings of the Middle and Working Classes*, 1850, CW5, σ. 427, όπου σημειώνει πως η κατάργηση αυτών των νόμων ήταν, από πλευρά νομοθεσίας, «*ένα από τα σημαντικότερα πράγματα ως προς τις συνειδήσεις των εργατικών τάξεων και την ορθότητα της κρίσης τους*».

κατάλληλη εκπαίδευση η ελίτ των εργαζομένων.⁹²

Τα συνδικάτα, ωστόσο, αποτελούν για τον Mill μια ημιτελή μορφή της συνεργασίας ανάμεσα στους μισθωτούς, καθώς δεν επιλύουν το βασικό πρόβλημα ασυμφωνίας συμφερόντων μεταξύ εργοδότη και εργάτη, οι εργάτες δεν αυτονομούνται και συνεπώς, καταλήγει, το πρόβλημα του ανταγωνισμού και της κατάστασης των εργατικών τάξεων θα λυνόταν μόνο μέσα από τους συνεταιρισμούς, κάτι που θα σήμαινε το τέλος για τα πρώτα.⁹³ Αντιμετωπίζει θετικά τη συνένωση εργατών που συμβάλλουν κατά το μερίδιό του ο καθένας ώστε να επιτύχουν στόχους που μόνοι δεν θα είχαν τη δυνατότητα ούτε να θέσουν, ενώ δεν διστάζει να ταυτίσει την πρόοδο της ανθρωπότητας με την επικράτηση του θεσμού των συνεταιρισμών, όπου οι εργάτες δρουν «*υπό όρους ισότητας, κατέχοντας συλλογικά το κεφάλαιο με το οποίο λειτουργούν τις επιχειρήσεις τους, και εργαζόμενοι με προϊστάμενους εκλεγμένους και μετακλητούς από τους ίδιους*».⁹⁴ Από την ίδρυση και την πρόοδο των συνεταιρισμών υπήρχε ελπίδα για σημαντική συνεισφορά στον τομέα της παραγωγής αλλά και προς όφελος των ίδιων των μελών τους.⁹⁵

Μπορούμε με ασφάλεια να συμπεράνουμε πως στόχος του Mill ήταν οι μισθωτοί να μετατραπούν σε καπιταλιστές, να διατηρηθεί έτσι, όπως εύστοχα διατυπώνει ο Schapiro, το καπιταλιστικό σύστημα δίχως τα αρνητικά στοιχεία που του έχει προσάψει.⁹⁶ Το παρακάτω απόσπασμα από την αλληλογραφία του αποδίδει με σαφήνεια την προηγούμενη πρόταση: «*Όσο οι εργοδότες και οι οικογένειές τους μπορούν να ζουν καλύτερα, και να ξοδεύουν περισσότερα για τους εαυτούς τους σε σχέση με τους απλούς εργάτες και τις οικογένειές τους, θα μπορεί πάντα να λέγεται πως οι μισθοί δεν ανέρχονται στο ύψος που θα έπρεπε δίκαια να βρίσκονται. Μπορώ να κατανοήσω τον Σοσιαλισμό, στον οποίο το προϊόν της εργασίας κατανέμεται σε όλους σύμφωνα με το νόμο της ισότητας (Κομμουνισμός) ή σύμφωνα με οποιονδήποτε άλλο γενικό κανόνα που πιθανώς θεωρείται δικαιότερος της απόλυτης ισότητας. Αλλά υπό ένα σύστημα ατομικής ιδιοκτησίας παλαιών συσσωρεύσεων στο οποίο κανένας γενικός κανόνας δεν μπορεί να επιβληθεί, πιστεύω πως το να δώσεις σε κάποιον την εξουσία να αποφασίζει σύμφωνα με τις δικές του απόψεις περί ισότητας χωρίς*

92 Mill, *Thornton on Labour and Its Claims*, CW5, σσ. 663.

93 Ό.π., σ. 666, *The Savings of the Middle and Working Classes*, CW5, σσ. 425-6, To T. E. Cliffe Leslie, CW15, σ. 856, όπου διαβάζουμε πως ένα ακόμη πλεονέκτημα των συνεταιρισμών αποτελεί η μη αναγκαιότητά τους να συνασπιστούν σε έναν παγκόσμιο θεσμό.

94 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 775.

95 Ό.π., σ. 708.

96 J. S. Schapiro, «John Stuart Mill, Pioneer of Democratic Liberalism in England», *Journal of the History of Ideas*, Vol. 4, (April, 1943), σσ. 127-60, στο *CA1: The Life of J. S. Mill and Perspectives on his Thought*, επιμ. John Cunningham Wood, Routledge, London & New York, 1991, σ. 92. Στο έργο του *Claims of Labours* διαβάζουμε πως την προτροπή του Συλλόγου Διάχυσης Χρήσιμης Γνώσης (Society for the Diffusion of Useful Knowledge) προς τους μισθωτούς να γίνουν καπιταλιστές, αντίθετα με την πλειονότητα που την εξέλαβε ως ειρωνεία, οι ευφυέστεροι των εργατών κατάλαβαν πως υπήρχε τρόπος να το κατορθώσουν, όχι άλλος από την μεταξύ τους οργάνωση σε συνεταιρισμούς (Mill, *Claims of Labour*, ό.π., σ. 385).

γενικό κανόνα απλώς θα διαιωνίζε και θα δηλητηρίαζε αντί να θεραπεύσει τη διαμάχη μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. [...] Αυτό που θεωρώ εφαρμόσιμο στην τωρινή κατάσταση της κοινωνίας είναι η ενδυνάμωση του ασθενέστερου μέρους στον ανταγωνισμό, η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί με τη σύνεση, την προνοητικότητα, τη σοφή αυτοσυγκράτηση, και την πρακτική των συνεταιρισμών των ίδιων των εργατών».⁹⁷

Με όρους καπιταλισμού και γνωρίζοντας την άποψη του Mill περί του πρώτου κατόχου κεφαλαίου ως αποτέλεσμα της προσωπικής του προσπάθειας και υπεροχής, δεν πρέπει να μας ξενίζει πως η έννοια της ισότητας στις απολαβές από τα κέρδη των συνεταιρισμών δεν σημαίνει απαραίτητως και την ίση αμοιβή των συνεργατών. Βάσει της αρχής της δικαιοσύνης, κατά την οποία καθένας αμείβεται σύμφωνα με την εργασία που προσφέρει, ο Mill θεωρεί θετικό ότι με την πάροδο των χρόνων η ισότητα στους μισθούς ασχέτως παραγωγικότητας αντικαταστάθηκε από ένα σύστημα που εξασφάλιζε τον αναγκαίο προς το ζην μισθό σε κάθε μέλος-συνέταιρο αλλά στο τέλος τα κέρδη διανεμόνταν σύμφωνα με την ατομική απόδοση. Κατά την ίδια συλλογιστική, όσοι έβαλαν τα πρώτα κεφάλαια για την ίδρυση του συνεταιρισμού πρέπει να έχουν υψηλότερα κέρδη από τους εργάτες που εισήλθαν στην επιχείρηση κατοπινά.⁹⁸ Δεν πρέπει να παραβλέπεται πως στην περίπτωση των συνεταιρισμών, το κεφάλαιο δεν προήλθε από κάποιο δόλο του παρελθόντος αλλά τις περισσότερες φορές εξασφαλιζόταν από τις αποταμιεύσεις των ιδρυτικών μελών είτε παρεχόταν ως δάνειο από άλλους εργάτες. Υπήρχαν και οι περιπτώσεις που το αρχικό κεφάλαιο αποτελούσε δάνειο από το κράτος, ωστόσο «τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα ευημερίας αποτελούν οι περιπτώσεις εκείνων που δεν είχαν πουθενά να βασιστούν, παρά στα δικά τους ισχνά μέσα και τα μικρά δάνεια από συναδέλφους, και που έζησαν με ψωμί και νερό ενόσω αφιέρωναν ολόκληρο το πλεόνασμα των κερδών στη σύσταση κεφαλαίου».⁹⁹ Σύμφωνα με τα παραπάνω, η διαβάθμιση των μισθών στα μέλη του συνεταιρισμού δεν αποτελεί προϊόν άδικης κατανομής.

Υπάρχει ένα σημείο στη μιλλιανή θεωρία για τους συνεταιρισμούς στο οποίο θέλουμε να εστιάσουμε την προσοχή μας: ο δημοκρατικός χαρακτήρας της αυτοδιάθεσης των εργατών και η ελευθερία που απολαμβάνουν όταν πια οι ίδιοι αποτελούν τους εργοδότες των εαυτών τους. Στις κοινωνίες όπου το πνεύμα των συνεταιρισμών θα έχει επικρατήσει, θα καταστεί αναγκαία η συμμετοχή ολόκληρου του σώματος των εργατών στα κέρδη. Αυτές θα είναι οι κοινωνίες όπου η ελευθερία και η ανεξαρτησία του ατόμου θα συνδυάζονται με τα οικονομικά, ηθικά και διανοητικά πλεονεκτήματα που προσφέρει η διαδικασία της παραγωγής, ενώ το δημοκρατικό πνεύμα θα είναι κυρίαρχο, απαλείφοντας τις διακρίσεις μεταξύ των πολιτών και επιβραβεύοντας το μόχθο που

97 John Stuart Mill, *To Samuel Paul*, Nov. 23. 1861, CW15, σ. 749.

98 Οι εκλεγμένοι από τους εργάτες ανώτεροι (διευθυντές) δικαιολογημένα αμείβονται με υψηλότερο μισθό (Mill, *Principles...*, CW3., σσ. 782-783).

99 Ό.π., σ. 776.

κατέβαλαν για να τα καταφέρουν.¹⁰⁰ Δεν θα μπορούσαμε παρά να συμφωνήσουμε με τον Baum, κατά τον οποίο ο Mill διείδε στο θεσμό των συνεταιρισμών μια ευκαιρία για την απελευθέρωση του ατόμου από το ζυγό του καπιταλιστή και την αυτοκυριαρχία του στο πλαίσιο, όχι μιας διανεμητικής δικαιοσύνης, αλλά μιας δημοκρατίας της βιομηχανίας και της παραγωγής.¹⁰¹

Αν το εγχείρημα αυτό, που αντίκρισε το φως χάρη στη Γαλλική Επανάσταση του 1848 – τότε, δηλαδή, που για πρώτη φορά ικανοί και ευφυείς εργάτες ενός σπουδαίου έθνους αποφάσιζαν να πάρουν τις τύχες τους στα χέρια τους, όχι μέσω βίαιων αρπαγών της περιουσίας των καπιταλιστών, αλλά δημιουργώντας το δικό τους κεφάλαιο–, και που το δρόμο του είχαν προετοιμάσει με τα κείμενά τους οι σοσιαλιστές της εποχής, στεφόταν με επιτυχία, τα οφέλη θα ήταν παραπάνω από προφανή: εξασφάλιση ικανοποιητικού κατώτατου μισθού και κέρδος προερχόμενο από το δικό τους κεφάλαιο, τις δικές τους δυνατότητες και την ενότητα των συνεταίρων.¹⁰² Παρά την αναγνωρισμένη από τον Mill μειονεκτική θέση των εργατών, οι οποίοι δύσκολα μπορούν να ανταγωνιστούν, στο υφιστάμενο σύστημα, τους καπιταλιστές ως προς το μέγεθος του κεφαλαίου, θεωρεί πως οι συνεταιρισμοί είναι ο μόνος τρόπος ώστε οι αποταμιεύσεις τους να αξιοποιηθούν ευεργετικά, τόσο προς αυτούς όσο και προς την κοινωνία.¹⁰³ Αν πάλι τα αποτελέσματα δεν ήταν τα προσδοκώμενα –κάτι για το οποίο αμφιβάλλει ο Mill, ιδίως αν το κράτος διευκόλυνε τη λειτουργία τους με παρέμβασή του– τότε και πάλι οι εργατικές τάξεις θα είχαν λάβει ένα πολύτιμο μάθημα για το πόσο δύσκολη υπόθεση είναι η κατοχή και διαχείριση του κεφαλαίου, μια σημαντική επιπλέον συνεισφορά στην καλλιέργεια των διανοητικών και πνευματικών τους ικανοτήτων.¹⁰⁴ Οι τελευταίες, άλλωστε, κρίνονται το απαραίτητο εργαλείο για την επιτυχία.

Κλείνουμε την ενότητα με το συμπέρασμα πως στη θεωρία του Mill για την υπέρβαση της δυσάρεστης κατάστασης των εργατικών τάξεων, αυτό που εν τέλει προείχε, ήταν να εξασφαλιστεί η όσο το δυνατόν περισσότερη ελευθερία στο σώμα των μισθωτών. Αυτό δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί σε κάποιο σύστημα διαφορετικό από εκείνο της εποχής αφού, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, το καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας ήταν η εγγύηση της προστασίας της ατομικότητας. Επιπλέον, ο Mill δεν μπορούσε να δεχτεί μια χαοτική ανατροπή της κατάστασης

100 Ό.π., σ. 793.

101 Bruce Baum, «J. S. Mill and Liberal Socialism», στο Nadia Urbinati, Alex Zakaras, *J.S. Mill's Political Thought: A Bicentennial Reassessment*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, σσ. 111-2.

102 Mill, ό.π., σ. 776, Mill, *Claims of Labour*, CW5, σ. 385, John Stuart Mill, *To Henry Fawcett*, May 17 1863, CW15. σ. 859.

103 Mill, *The Savings of the Middle and Working Classes*, CW5, σ. 410. Επιπλέον, μια βοήθεια στην προσπάθεια των μισθωτών θα μπορούσε να εξασφαλιστεί από το Κοινοβούλιο, με τη θέσπιση ευνοϊκών προς το σχηματισμό συνεταιρισμών νόμων (Mill, *Claims of Labour*, ό.π., σ. 386). Για τον ανταγωνισμό συνεταιρισμών και μεμονωμένων καπιταλιστών, ο Baum σημειώνει πως ήταν κάτι χρήσιμο ώστε να κρατούνται σε εγρήγορση οι διαχειριστές των πρώτων (Baum, ό.π., σ. 117).

104 Mill, *The Savings of the Middle and Working Classes*, ό.π.

όπως είχε διαμορφωθεί αιώνες τώρα. Οι μεγάλες αλλαγές μπορούσαν να επιτευχθούν μόνο μέσω της πνευματικής και ηθικής βελτίωσης των εργατών, ιδίως στην περίπτωση των Άγγλων που, σε αντίθεση με άλλες εθνικότητες, δεν εμπνέονταν από «ένα γενναίο αίσθημα για το κοινό καλό ή ανιδιοτελή αφοσίωση σε μια ιδέα, παρά μόνο από την επιθυμία για υψηλότερες αμοιβές με λιγότερο κόπο».¹⁰⁵ Οι συνεταιρισμοί θα έδιναν τέλος στη χομπσιανή κοινωνία του φόβου, της απειλής και του συνεχούς πολέμου: πάνω από μια μέθοδος επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων, ήταν η βάση για μια κοινωνία αμοιβαιότητας και συμπόνοιας.¹⁰⁶ Αυτό που αποτελούσε τον ύψιστο σκοπό και μόνο με την εκπαίδευση μπορούσε να εξασφαλιστεί δεν ήταν απλώς μια εκπαιδευμένη εργατική τάξη, ικανή για μια άνετη ζωή κατά τα πρότυπα της μεσαίας τάξης αλλά περισσότερο «η γιατρεία της επίμονης διαμάχης μεταξύ κεφαλαίου και μόχθου· η μετατροπή της ανθρώπινης ζωής, από μια πάλη των τάξεων που αγωνίζονται για αντίθετα συμφέροντα, στην ευγενή άμιλλα για την επιδίωξη ενός κοινού καλού· η ανύψωση της αξιοπρέπειας των εργατών· μια νέα αίσθηση ασφάλειας και ανεξαρτησίας στην εργατική τάξη· και η μετατροπή της καθημερινής ασχολίας κάθε ανθρώπου σε ένα σχολείο κοινωνικής ευαισθησίας και πρακτικής ευφυΐας».¹⁰⁷

105 John Stuart Mill, *To Karl D. Heinrich Rau*, July 7 1852, CW14, σ. 95.

106 Nadia Urbinati, *Mill on Democracy: From the Athenian Polis to Representative Government*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 2002, σσ. 197-8.

107 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 792, Mill, *Claims on Labour*, CW4, σ. 379.

2. Η κρατική παρέμβαση ως κοινωνική πολιτική στο πλαίσιο της μιλλιανής ελευθερίας

Είδαμε προηγουμένως πως η λύση στο οικονομικό πρόβλημα των φτωχότερων εργατικών τάξεων ήταν για τον John Stuart Mill η προαγωγή τους σε καπιταλιστές μέσα από το σύστημα των συνεταιρισμών. Αυτό στη σκέψη μας σημαίνει την αποδοχή του υφιστάμενου οικονομικού συστήματος από τον Mill ως κάτι θετικό. Οι συνεταιρισμοί θα σήμαιναν την απελευθέρωση των εργατών από τους εργοδότες και την αυτονομία τους. Ωστόσο, αναγνώριζε πως, σε σύγκριση με τους μεγάλους καπιταλιστές, οι συνεταιρισμοί υστερούσαν. Επιπλέον, όπως και στην περίπτωση των απόρων, οι εργάτες θα υπέφεραν την οικονομική δυσχέρεια για όσο διάστημα δεν έδειχναν αυτοσυγκράτηση. Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζουμε γιατί ο Mill προτιμούσε την ελευθερία που εξασφάλιζε το καπιταλιστικό σύστημα ιδιοκτησίας, πώς θα μπορούσε να βοηθήσει η εκπαίδευση τον εργατικό πληθυσμό και, τέλος, μέχρι ποιο σημείο και πώς μπορεί να παρέμβει το κράτος για την κατοχύρωση για όλους μιας δίκαιης αρχής στον ανταγωνισμό.

2.1. Μια προσέγγιση της έννοιας της ελευθερίας

Η διαδρομή μας στη σκέψη του Mill περί των εργατικών τάξεων και πώς τις αντιλαμβάνεται στο πλαίσιο της φιλελεύθερης θεωρίας του, περνά αναπόδραστα από το αγαθό της ελευθερίας. Ο φιλόσοφος δίνει βαρύτητα στην ατομική ευθύνη και το κόστος των προσωπικών επιλογών των μελών των εργατικών τάξεων που, εν πολλοίς, ευθύνονται για το άχθος της ζωής τους. Η γλώσσα του γίνεται αυστηρός κριτής: οι εργάτες είναι σκλάβοι του μόχθου χωρίς ενδιαφέροντα ή συμφέρον, οι οποίοι δουλεύουν σκληρά όλη μέρα με συνέπεια την διανοητική και ηθική τους στασιμότητα, περιορισμένοι στις εγωιστικές σκέψεις της επιβίωσης και πλήρεις από το αίσθημα αδικίας για όλα εκείνα που, σε αντίθεση με άλλους, δεν κατέχουν.¹⁰⁸ Σημειώθηκε προηγουμένως πως για τη φτώχεια ευθύνεται η προσκόλληση των ανθρώπων στα ζωώδη ένστικτά τους. Ωστόσο η δημιουργία της κοινωνίας απέδειξε πως ο άνθρωπος δεν είναι απαραίτητως άγριο θηρίο και πως ο πολιτισμός συνιστά αγώνα για την εξάλειψη των άγριων ενστίκτων.¹⁰⁹

Ο πολιτισμός στον οποίο αναφέρεται ο Mill, δεν περιορίζεται στην δημιουργία χωριών και πόλεων διαμέσου της συνάθροισης διασκορπισμένων και απομονωμένων ατόμων και στις απολαύσεις που προσφέρει η οργανωμένη κοινωνία. Πάνω απ' όλα, η δύναμή του γίνεται εμφανής στις κοινωνικές ρυθμίσεις που προστατεύουν την ατομική ιδιοκτησία, διαφυλάσσοντας την

108 Mill, *Principles...*, CW2, σ. 367.

109 Mill, ό.π.

αρμονική συνύπαρξη των ατόμων ώστε να προοδεύουν και να έχουν τη δυνατότητα να αυξήσουν τον πλούτο τους. Η ιδιοκτησία και οι διανοητικές δυνάμεις που εξασφαλίζει ο πολιτισμός είναι τα πλέον σπουδαία στοιχεία της ανθρωπότητας.¹¹⁰ Η πρόοδος όμως που προσφέρει στους ανθρώπους ο πολιτισμός δεν φαίνεται να είναι εξίσου προσβάσιμη σε όλους. Υπάρχουν δύο σημαντικές παράμετροι που πρέπει να σημειωθούν: αφενός πως κάποιοι στην κοινωνία ξεκινούν από μειονεκτική θέση και υποσκελίζονται από τους δυνατότερους στο κυνήγι της ευημερίας¹¹¹ και αφετέρου πως οι προαναφερθείσες κοινωνικές ρυθμίσεις απέτυχαν να διορθώσουν αυτή την κατάσταση. «*Αν κάποιος Νέρωνας ή Δομιτιανός απαιτούσε από εκατό άτομα να τρέξουν σ' έναν αγώνα για τη ζωή τους, με την προϋπόθεση ότι οι πενήντα ή οι είκοσι που θα έφταναν τελευταίοι θα έπρεπε να θανατωθούν, δεν θα ήταν επ' ουδενί ελάφρυνση της αδικίας ότι οι ισχυρότεροι ή πιο ευέλικτοι παίκτες, εφόσον δεν συνέβαινε κάποιο δυσάρεστο ατύχημα, θα ήταν εκείνοι που με βεβαιότητα θα ξέφευγαν. Η δυστυχία και το έγκλημα θα ήταν ότι κάποιοι καταδικάστηκαν σε θάνατο. Έτσι και στην οικονομία της κοινωνίας· εάν υπάρχουν κάποιοι που υφίστανται σωματική στέρηση ή ηθική κατάπτωση, των οποίων οι σωματικές ανάγκες είτε δεν ικανοποιούνται είτε ικανοποιούνται με τρόπους που μόνο κτηνώδη πλάσματα μπορούν να ευχαριστιούνται, αυτό, μολονότι όχι έγκλημα της κοινωνίας απαραίτητως, αποτελεί κατά κύριο λόγο αποτυχία των κοινωνικών ρυθμίσεων*».¹¹²

Για τον Mill, το κοινωνικό πρόβλημα της εποχής του ήταν η εύρεση ενός τρόπου να συνδυαστεί η μέγιστη ατομική ελευθερία με την ίση ιδιοκτησία στις πρώτες ύλες και τη δίκαιη συμμετοχή στα κέρδη της εργασίας. Προτού επιχειρηθεί κάτι τέτοιο, ήταν απαραίτητη η πνευματική προετοιμασία των ανθρώπων –όλων των τάξεων– έως ένα ικανοποιητικό επίπεδο.¹¹³ Πριν από κάθε μεγάλη πρόοδο στον πολιτισμό είχε προηγηθεί η πρόοδος της γνώσης και κάθε κοινωνική αλλαγή είχε προετοιμαστεί από μια αλλαγή στις ιδέες και τη γνώμη της κοινωνίας.¹¹⁴ «*[Ο] σκοπός της διανοητικής εκπαίδευσης για την πλειονότητα των ανθρώπων*», σημειώνει, «*θα έπρεπε να είναι η καλλιέργεια της κοινής λογικής· να έχουν τη δυνατότητα να σχηματίζουν υγιείς κρίσεις για τις περιστάσεις που τους περιβάλλουν*».¹¹⁵

Στην περίπτωση των φτωχών και των ανθρώπων του μόχθου, το αίτημα για πνευματική αυτοβελτίωση φαίνεται να παραβλέπει κάθε στοιχείο της πραγματικότητας. Η μόρφωση και η πνευματική καλλιέργεια δεν μπορούν να σταθούν και να λειτουργήσουν αποδοτικά εν μέσω ακραίας φτώχειας, όπου μόνο μέλημα των δεινοπαθόντων είναι η εργασία που θα αποφέρει τα

110 John Stuart Mill, *Civilization*, 1836, CW18, σσ. 120-1.

111 John Stuart Mill, *The Negro Question*, 1850, CW21, σ. 93.

112 Mill, *Chapters On Socialism*, CW5, σ. 208.

113 John Stuart Mill, *Autobiography*, CW1, σ. 239.

114 John Stuart Mill, *A System of Logic Ratiocinative and Inductive*, CW8, σσ. 926-7.

115 Mill, *Principles...*, CW2, σ. 375

επαρκή για την επιβίωση.¹¹⁶ Ο Mill δεν αναγνωρίζει κάτι αξιόπαινο στην εργασία ως τέτοια, ιδίως στην επίμοχθη χειρωναξία. Αντί του «ευαγγελίου της εργασίας», θα προτιμούσε ένα ευαγγέλιο ελεύθερου χρόνου για τους ανθρώπους, κάτι αντίστοιχο της αριστοτελικής *σχολής*, αφού η ανθρώπινη φύση δεν μπορεί να φτάσει στην ιδανική της κατάσταση σε μια ζωή όπου κυριαρχεί ο μόχθος.¹¹⁷ Σαφώς δεν αμφισβητείται η επιτυχία του καπιταλιστικού συστήματος με την καταδίκη της εργασίας, αφού χάρη σ' αυτό η παραγωγή πλούτου και η ευημερία μπορούσαν να επιτυγχάνονται δίχως την εκμετάλλευση σκλάβων.¹¹⁸ Εντούτοις, είχε αποτύχει όταν η μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού ζούσε υπό το ζυγό του μόχθου δίχως άλλων σκλάβων.¹¹⁹ Η απελευθέρωση της εργασίας δεν ήταν επαρκής για μια δίκαιη κοινωνία στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Στην ιστορική πορεία της ο Mill διέκρινε μια συμφωνία με την ανθρώπινη επιθυμία για ανεξαρτησία. Η μετάβαση των ανθρώπων από την τάξη των μισθωτών –στην οποία δεν θα ήθελαν να μείνουν για πάντα– σ' εκείνη των κατόχων κεφαλαίου μέσω των συνεταιρισμών, ήταν μια κατάσταση ελευθερίας, για την απόκτηση της οποίας η κρατική παρέμβαση για την κατάλυση των εμποδίων ήταν θεμιτή.¹²⁰

Μέχρι ποιο σημείο νομιμοποιείται το κράτος να παρέμβει; Βασική αρχή της μιλλιανής αποτύπωσης της ελευθερίας είναι πως ο «μόνος λόγος, για τον οποίο μπορεί νόμιμα να ασκείται εξουσία σ' οποιοδήποτε μέλος μιας πολιτισμένης κοινότητας, παρά τη θέλησή του, είναι η αποτροπή της ζημίας των άλλων. Το δικό του, φυσικό ή ηθικό, όφελος δεν αποτελεί βάσιμο λόγο».¹²¹ Σύμφωνα με την αρχή της προστασίας από τη βλάβη, όταν σε κάποιο ζήτημα η συμπεριφορά ενός ατόμου θίγει τα συμφέροντα του άλλου τότε περιέρχεται στη δικαιοδοσία του κράτους η επίλυση του ζητήματος αυτού.¹²² Εν προκειμένω, η κρατική παρέμβαση καλείται να επιδιορθώσει τα μελανά σημεία του καθεστώτος της ατομικής ιδιοκτησίας, όπως η ανεπιθύμητη μανία για αύξηση της ιδιοκτησίας εις βάρος των υπόλοιπων μελών της κοινωνίας.¹²³ Παρομοίως, η κυβέρνηση παρεμβαίνει στη ζωή των φτωχών, οι οποίοι είτε θα πρέπει να αφήνονται έρμαιοι των συνεπειών των λάθος επιλογών τους είτε η κοινωνία να τους προφυλάσσει. Κυρίως για την περίπτωση αυτή, στο σημαντικό έργο του για την ελευθερία (*On Liberty*, 1869) βρίσκουμε τις αρχές που επιτρέπουν ουσιαστικά μια τέτοια παρέμβαση: ο φτωχός, με την κακή του διαγωγή «καταλήγει [...] να αθετεί κάποια σαφή και συγκεκριμένη υποχρέωση προς άλλο άτομο», και στο πνεύμα του μαλθουσιανού

116 Ό.π.

117 Mill, *The Negro Question*, CW21, σσ. 90-1.

118 J. S. Mill, *Grote's History of Greece [II]*, 1853, CW11, σ. 314.

119 Mill, *Principles...*, CW2, σ. 209, CW3, σ. 756.

120 Urbinati, ό.π., σσ. 191-2.

121 Μίλλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σ. 32.

122 Ό.π., σ. 130.

123 J. S. Mill, *Coleridge*, 1840, CW10, σσ. 157-8.

δόγματος που ενστερνίζεται ο Mill, «αδυνατεί να εξοφλήσει τα χρέη του ή, έχοντας αναλάβει την ηθική ευθύνη μιας οικογένειας, αδυνατεί (λόγω έλλειψης εγκράτειας ή υπερβολικής σπατάλης) να συντηρήσει ή να εκπαιδεύσει τα μέλη της οικογένειάς του».¹²⁴ Για την αλλαγή των συνηθειών των εργατικών τάξεων κρίνεται σημαντική μια διπλή δράση, που να επικεντρώνεται ταυτόχρονα στη διανοήση και τη φτώχεια τους: μια αποτελεσματική δημόσια παιδεία για τα παιδιά των εργατικών τάξεων και παράλληλα ένα σύστημα μέτρων –κατά το επιτυχημένο παράδειγμα της Επανάστασης στη Γαλλία– που θα εξαλείψει την ακραία φτώχεια για μία ολόκληρη γενιά.¹²⁵ Ιδανικά, οι κοινωνικές ρυθμίσεις θα εγγυούνταν την ελευθερία της δράσης και θα προστάτευαν τους πολίτες από πιθανή βλάβη κατά τις παραπάνω αρχές.¹²⁶

Με βάση αυτές τις κοινωνικές ρυθμίσεις, ο Mill αποκλείει τον κομμουνισμό, ως καθεστώς που καταστρατηγεί την ατομική ελευθερία και θέτει υπό κρατικό έλεγχο κάθε ατομική δράση.¹²⁷ Το ενδεχόμενο μια κυβέρνηση να αναλάβει τόση εξουσία ώστε να περιορίζει την ελευθερία των πολιτών βρίσκεται στον αντίποδα της μιλλιανής σκέψης. Η αγάπη για δύναμη είναι το πιο επικίνδυνο από τα πάθη της ανθρώπινης φύσης: «η εξουσία πάνω σε άλλους, η δύναμη του εξαναγκασμού και της πίεσης, κάθε εξουσία εκτός από εκείνη της ηθικής και πνευματικής επιρροής, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου είναι απαραίτητο, είναι μια παγίδα, και σε όλους τους άλλους κατάρα, τόσο για τον κάτοχό της όσο και για εκείνους στους οποίους ασκείται».¹²⁸ Με το κράτος να αποφασίζει σε ποιον τομέα θα εργαστεί καθένας βάσει των αναγκών της κοινότητας, τον τρόπο που θα πραγματοποιείται η εργασία και με ποιους συνεργάτες, μια ζωή, δηλαδή, προδιαγεγραμμένη από την κυβερνητική εντολή, ο ανθρώπινος βίος θα κατέληγε σε μονότονη ρουτίνα, στην πλήρη αφαίρεση του ανθρώπινου αυθορμητισμού.¹²⁹ Δε θα διαφωνήσουμε με τον Smart, πως μια βασική απειλή που διακρίνει ο Mill στη θεωρία του Owen –τον οποίο τοποθετεί επικεφαλής της κομμουνιστικής σκέψης– είναι ο κοινωνικός φαναλισμός που διατείνεται πως τα υποκείμενα δεν φέρουν ευθύνη για τις πράξεις τους, καθώς αυτές προκύπτουν από τις επιθυμίες και τις ορέξεις των

124 Μιλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σσ. 138-9.

125 Mill, *Principles of Political Economy*, ό.π., σ. 374. Ο Harris παρατηρεί πως ο Mill δεν είναι ακριβής ως προς τα μέτρα που προτείνει. Από την αναφορά του στη Γαλλική Επανάσταση του 1848 συνάγεται πως το σύστημα μέτρων θα σχεδιαζόταν στα πρότυπα του *droit au travail* και των *ateliers nationaux* της Δεύτερης Γαλλικής Δημοκρατίας [Abram L. Harris, «John Stuart Mill: Government and Economy», *Social Service Review*, Vol. 37, No. 2 (Jun., 1963), σσ. 134-53, σ. 147, διαθέσιμο <http://www.jstor.org/stable/30017016>].

126 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 978.

127 Ό.π. Ο Mill διακρίνει τον κομμουνισμό από το σοσιαλισμό, με τον πρώτο να συνεπάγεται την απόλυτη ισότητα στη διανομή των φυσικών αγαθών ενώ ο δεύτερος αποδέχεται την ανισότητα, αλλά θεμελιώνεται σε κάποια αρχή της δικαιοσύνης. Ο δεύτερος δεν ταυτίζεται απαραίτητως με τον κομμουνισμό ή το σύνολο κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά κηρύττει πως η γη και τα μέσα παραγωγής θα πρέπει να είναι η ιδιοκτησία όχι των μεμονωμένων ατόμων, αλλά και των κοινοτήτων ή τους κράτους. Στον «ακραίο» σοσιαλισμό υπάγεται η σουενική σκέψη, στον πιο μετριοπαθή ο σαινισμονισμός και ο φουριερισμός (Mill, *Principles...*, CW2, σ. 203).

128 John Stuart Mill, *Centralisation*, 1862, CW19, σ. 610.

129 Mill, *Principles...*, σσ. 976-7.

χαρακτήρων τους, οι οποίοι με τη σειρά τους διαμορφώνονται από κοινωνικές περιστάσεις που δεν μπορούν τα ίδια να ελέγξουν.¹³⁰ Σ' αυτή τη θεωρία ο Mill ανταπαντά πως «[οι] ανθρώπινες υποθέσεις δεν διέπονται απόλυτα από μηχανικούς νόμους, ούτε οι χαρακτήρες των ανθρώπων διαμορφώνονται ολοκληρωτικά και αμετάκλητα από την κατάστασή τους στη ζωή. Οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, μολονότι από τις μεγαλύτερες, δεν είναι οι μόνες δυνάμεις που διαμορφώνουν την πορεία του είδους μας· οι ιδέες δεν είναι πάντα απλές ενδείξεις και το αποτέλεσμα των κοινωνικών συνθηκών, αποτελούν οι ίδιες μια δύναμη στην ιστορία».¹³¹

Το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον αποτελεί έναν από τους παράγοντες στη χάραξη της ανθρώπινης ιστορίας.¹³² Ο έτερος παράγοντας είναι η ατομικότητα, η οποία απειλείται από το καθεστώς της απόλυτης εξουσίας. Κατά συνέπεια, καταφέρεται εναντίον όσων υποστηρίζουν θεωρίες όπως η σουενική παραπάνω –ενάντια στους ηθικούς και κοινωνικούς μεταρρυθμιστές–, καθώς «οι περισσότεροι το αντιμετωπίζουν [το αυθόρμητο] μάλλον εχθρικά, σαν ένα οχληρό και πιθανόν δυσυπέρβλητο εμπόδιο για τη γενική αποδοχή αυτού που, κατά την κρίση τους θεωρούν ορθότερο για την ανθρωπότητα».¹³³ Ακόμα και η παιδεία, που αποτελεί κινητήριο δύναμη στην πρόοδο της ανθρωπότητας, στο κομμουνιστικό καθεστώς θα αφάνιζε την πολυμορφία και τη διαφορετικότητα των ταλέντων και των σκέψεων, διαμορφώνοντας έναν χαρακτήρα κοινό για όλους.¹³⁴ Επιπροσθέτως, καμμία αλλαγή στις συνήθειες των φτωχών δεν ήταν δυνατόν να αναμένεται εάν, έχοντας εγγυημένη τη συντήρησή τους στη ζωή από τις κρατικές δαπάνες, συνέχιζαν να φέρνουν στον κόσμο παιδιά χωρίς συνείδηση της ευθύνης τους, οδηγούμενοι σταδιακά στην πλήρη εξαθλίωση ως τη λιμοκτονία.¹³⁵ Όσα επιθυμούσε ο Mill να πραγματοποιούν μέσα από τη διεύρυνση της παιδείας, μέσω της δημοκρατικότητας των συνεταιρισμών ή την καθοδήγηση των πνευματικά ισχυρών μελών των συνδικάτων, όλα αυτά θα εξανεμιζόνταν. «Το ερώτημα είναι», σημειώνει ο ίδιος, «αν θα υπήρχε κάποιου είδους άσυλο για την ατομικότητα του χαρακτήρα· αν η κοινή γνώμη δεν μετατρέποταν σε τυραννικό ζυγό· αν η απόλυτη εξάρτηση του καθενός από όλους, και η επιτήρηση καθενός από όλους, δεν πολτοποιούσε τις σκέψεις, τα

130 Paul Smart, *Mill and Marx: Individual Liberty and the Roads to Freedom*, Manchester University Press, Manchester & New York, 1991, σ. 102. Για τη σχετική θεωρία του Owen βλ. Thompson, ό.π., σ. 864.

131 John Stuart Mill, *De Tocqueville on Democracy in America [II]*, 1840, CW18, 197-8. Βλ. σχετικά και John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government*, 1861, CW19, σ. 382, *Autobiography*, CW1, σ. 177. Επίσης, για την αντίθεσή του με το σουενικό δόγμα βλ. J. S. Mill, *A System of Logic Ratiocinative and Inductive Part II*, CW8, σσ. 840-1.

132 Mill, *Considerations...*, CW19, σ. 394, Μιλλ, *Περί Ελευθερίας*, σ. 103.

133 Μιλλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σ. 102. Στους μεταρρυθμιστές συγκαταλέγονται και οι ακόλουθοι της σαινισμονικής σκέψης, οι οποίοι υποστηρίζουν την κοινωνική μοιρολατρεία (John Stuart Mill, *To Gustave d'Eichthal*, 7th November 1829, CW12, σ. 43).

134 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 979.

135 Mill, *Principles...*, CW2, σ. 206.

*συναισθήματα και τις ενέργειες σε μια τιθασευμένη ομοιομορφία».*¹³⁶

Αρκεί να θυμηθούμε κάπου εδώ πως ο Mill ήταν απογοητευμένος από το υφιστάμενο σύστημα της ιδιοκτησίας, φτάνοντας σε σημείο να ισχυριστεί πως, σε σύγκριση με την κατάσταση που βιώνουν οι εργάτες, οι κίνδυνοι και οι δυσκολίες του κομμουνισμού θα ήταν απλώς *σκόνη στην πλάστιγγα*. Η σύγκριση όμως, συμπληρώνει, έπρεπε να γίνεται με βάση το καθεστώς ιδιοκτησίας στην ιδανική του μορφή και όχι αυτό που έως την εποχή του είχε επικρατήσει.¹³⁷ Διότι σίγουρα, για τον Mill, όσο οι πλουσιότερες τάξεις κατείχαν την εξουσία και επιδίωκαν την εξυπηρέτηση των δικών τους κατ' αποκλειστικότητα συμφερόντων, οι φτωχοί εργάτες θα εξακολουθούσαν να υφίστανται μια κατάφωρη αδικία. Πέραν τούτου, η ατομική ιδιοκτησία ως προϊόν ελεύθερης δράσης αποτελούσε απαράβατη αρχή. Η βελτίωση των κοινωνικών ρυθμίσεων δε θα μπορούσε να ανατρέψει το γεγονός πως κάποιοι γεννιούνται πλούσιοι και η πλειοψηφία σε μεγάλη φτώχεια αλλά, τουλάχιστον, με κάποιες παρεμβάσεις στον τρόπο που λειτουργούσε η ιδιοκτησία σε συνδυασμό με την παιδεία, οι συνθήκες ζωής θα γίνονταν πιο ανεκτές. Αυτός ήταν ο σοσιαλισμός απ' τον οποίο, κατά τον Mill, εμφορείται η θεωρία του.¹³⁸

Σύμφωνα με την Urbinati, «ο Mill ερμήνευσε το σοσιαλισμό ως μια προέκταση της αυτοκυβέρνησης στο κοινωνικό πεδίο για να σπάσει τα δεσμά του φόβου και της φτώχειας που απέτρεπαν τα άτομα των “κατώτερων τάξεων” από την απόλαυση της ελευθερίας ως ασφάλειας και αυτονομίας ταυτόχρονα».¹³⁹ Η ελευθερία από την υποταγή, το αίτημα απελευθέρωσης για τα άτομα που βρίσκονται σε δυσμενή θέση κάτω από συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, και που προϋποθέτει τα υποκείμενα να έχουν αναπτύξει ένα πλέγμα σχέσεων μεταξύ τους¹⁴⁰ —ο απομονωμένος εργάτης δεν μπορεί να ανταγωνιστεί τον καπιταλιστή—, είναι το μιλλιανό πρόταγμα για την επίτευξη μιας καλύτερης ζωής για τις εργατικές τάξεις. Αφού κανενός η κοινωνική ύπαρξη δεν περιορίζεται σε μια απομόνωση,¹⁴¹ η κοινωνική σχέση έπρεπε να περάσει και στο επίπεδο της εργασίας, στην οργάνωση των συνεταιρισμών. Ο Mill υπογραμμίζει πως το κράτος ακόμα, ενώ δεν νομιμοποιείται να εισβάλλει στις ζωές των ατόμων, ούτε να καθορίζει πώς θα αξιοποιήσουν τις κλίσεις τους ή ποιους στόχους πρέπει να θέσουν, οφείλει να συμπάσχει στις αγωνίες τους και να τους ενθαρρύνει να συνενώνονται κάτω από τα κοινά τους ενδιαφέροντα και συμφέροντα. Αυτό χαρακτηρίζει το δημόσιο πνεύμα των ελεύθερων χωρών.¹⁴²

Βάσει των ανωτέρω, παραθέτουμε ως σημαντική τη διαφωνία του Mill με τους σοσιαλιστές

136 Ό.π., σ. 209.

137 Ό.π., σ. 207.

138 Mill, *Autobiography*, CW1., σ. 238.

139 Urbinati, ό.π., σ. 190.

140 Ό.π., σσ. 155-6.

141 Μίλλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σ. 137.

142 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 945.

ως προς την αξία του ανταγωνισμού. Για εκείνους, σημειώνει ο ίδιος, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας είναι ένας αγώνας για την επιβίωση, όπου το συμφέρον του ενός ανταγωνίζεται εκείνο του άλλου και η επιτυχία του πρώτου σημειώνεται μόνο εφόσον αποτύχει ο δεύτερος. Εκτός της ηθικής του καταδίκης, οι σοσιαλιστές στέκονται αμείλικτοι και στις επιδόσεις του ανταγωνισμού σχετικά με την οικονομία: στην τάξη των εργατών ευθύνεται για τους χαμηλούς μισθούς, στην τάξη των παραγωγών για την καταστροφή και την χρεοκοπία. Μόνο κάποιοι ισχυροί καπιταλιστές, οι γαιοκτήμονες και οι εισοδηματίες μένουν αλώβητοι από τις καταστροφικές του συνέπειες. Η κοινωνία, εν ολίγοις, οδηγείται σταδιακά στη φευδοποίησης της.¹⁴³ Παρ' όλα αυτά, κατά τον φιλόσοφο, φαίνεται να παραβλέπουν πως η φυσική τάση του ανθρώπου είναι η ραθυμία. Αν φτάσουν σε μια ικανοποιητική κατάσταση, τότε παύει να τους απασχολεί οποιαδήποτε πρόοδος· μετατρέπονται σε σκλάβους της συνήθειας και της παθητικότητας. Οι ικανότητές τους φθείρονται από τη *σκουριά* που επιφέρει η αχρησία και, βαθμηδόν, εξαφανίζεται η ενέργεια ακόμα που χρειάζεται για τη συντήρησή τους. «Ο ανταγωνισμός μπορεί να μην είναι το καλύτερο δυνατό κίνητρο, αλλά προς το παρόν είναι αναγκαίος, και κανείς δεν μπορεί να προβλέψει πότε θα πάψει να είναι απαραίτητος για την πρόοδο». Η προστασία από τον ανταγωνισμό συνεπάγεται την αδράνεια, την αμβλύνοια, μια δειλή, θα λέγαμε, απόδραση από την ανάγκη να είναι κανείς δραστήριος ή ευφυής όπως οι άλλοι άνθρωποι.¹⁴⁴ Σε μια κοινωνία σωστά δομημένη, καθένας θα είχε μόνο να κερδίζει από την επιτυχία των άλλων, καθώς το αναπτυγμένο κοινωνικό αίσθημα δεν θα εξωθούσε κανέναν στο σημείο «να θεωρεί τους συνανθρώπους του σκληρούς ανταγωνιστές στον αγώνα για τα μέσα της ευτυχίας [...] να επιθυμεί την ήττα τους για να επιτύχει τις επιδιώξεις του».¹⁴⁵

Συνοψίζοντας, παρατηρήσαμε πως ο Mill φαίνεται να προτιμά το σύστημα ατομικής ιδιοκτησίας καθώς εξασφαλίζει την προστασία της ατομικότητας. Για πληρέστερη κατανόηση, κρίθηκε σκόπιμο να αντιπαραβληθεί με τα στοιχεία που αναγνώριζε ο Mill ως αρνητικά και αποτρεπτικά σε άλλα συστήματα. Εντούτοις, καθώς αναγνώριζε τις ανισότητες του υφιστάμενου συστήματος –το οποίο δεν βρισκόταν στην *τέλεια μορφή* του–, διέκρινε την ανάγκη να μετριαστεί η αδικία μέσω της κρατικής παρέμβασης με μια σειρά κοινωνικών μέτρων και ένα σύστημα δημόσιας παιδείας. Παρακάτω, εστιάζουμε στον ρόλο της παιδείας, γιατί νομιμοποιείται να παρέμβει το κράτος καταπατώντας την αρχή της ελευθερίας και εξετάζουμε τα προτεινόμενα οικονομικής φύσης μέτρα.

143 Mill, *Chapters on Socialism*, CW5., σσ. 715-6.

144 Mill, *Principles...*, CW3., σ. 795.

145 Mill, *Ωφελιμισμός*, ό.π., σ. 119.

2.2. Κρατική παρέμβαση – η παιδεία ως δημόσιο αγαθό

Θεωρώντας τις απόψεις του Mill για τα όρια της κρατικής παρεμβατικότητας, πρέπει να έχουμε κατά νου πως πέραν της προστασίας του ατόμου από πιθανή βλάβη που θα μπορούσε να του προξενήσει κάποιος εκτός του ίδιου και την προστασία της ιδιοκτησίας –το ύψιστο αγαθό κατά τον Locke–, οποιαδήποτε ανάμειξη στις υποθέσεις των ατόμων και η απομάκρυνση, συνακολούθως, από την αρχή ελευθερίας του *laissez-faire*, αποτελεί μέγιστο κακό και δικαιολογείται μόνο εάν η άρση του αποφέρει κάποιο μεγάλο γενικό καλό.¹⁴⁶ Προηγουμένως, διατυπώθηκε η αναγνώριση από μέρους του Mill της αδικίας που υποβιβάζει την πλειοψηφία των ανθρώπων σε αχθοφόρους της ζωής, όχι γιατί απαραίτητως προσπάθησαν λιγότερο σε σχέση με όσους ευημερούν ή υστερούσαν σε αρετές, αλλά διότι δεν είχαν την τύχη των ευκαιριών. «[Α]λλά αν όσα θα ήταν στην ευχέρεια της κυβέρνησης να πραγματοποιήσει είχαν γίνει, με οδηγίες και από τη νομοθεσία, για να μειώσει αυτή την ανισότητα στις ευκαιρίες, η διαφορά στην περιουσία που προέρχεται από τα κέρδη του κάθε ανθρώπου δεν θα έπρεπε να προκαλεί δικαίως δυσανεξία». Η παρέμβαση για μια δίκαιη, κατά το δυνατόν, αφετηρία για όλους εναρμονίζεται με την επιδίωξη ενός γενικού καλού.¹⁴⁷

Προτού ασχοληθούμε με την παρέμβαση της κυβέρνησης μέσω της κοινωνικής πολιτικής, αρμόζει να αναφέρουμε τον τρόπο που κατά τον Mill λειτουργεί το κράτος. Οι κρατικές λειτουργίες διακρίνονται αρχικά σε απαραίτητες –αναπόσπαστες, δηλαδή, από την έννοια του κράτους και ανεμπόδιστες ως προς την εφαρμογή τους– και σε προαιρετικές.¹⁴⁸ Έπειτα, ο Mill διαχωρίζει τις προαιρετικές στις αυταρχικές και μη αυταρχικές λειτουργίες του κράτους. Οι μη αυταρχικές έχουν ρόλο επικουρικό και επιτρέπουν στα άτομα να δρουν ελεύθερα, τοποθετώντας πολλές φορές πλάι στην ιδιωτική δραστηριότητα μία κρατική με παρεμφερή σκοπό. Οι αυταρχικές περιορίζουν και ελέγχουν τα άτομα, έχοντας τη δυνατότητα να απαγορεύσουν ατομικές δράσεις, να τις επιτρέπουν μόνο μετά από σχετική άδεια, είτε να ορίζουν τον τρόπο που πρέπει να πραγματοποιούνται, αφήνοντας απλώς την επιλογή στο άτομο να αποφασίσει αν επιθυμεί ή όχι να δράσει.¹⁴⁹ Κάποιες από τις λειτουργίες που συνεπάγονται παύση της αρχής του *laissez-faire* αποτελούν η δημιουργία συστήματος δημόσιας παιδείας, η προστασία όσων είναι ανίκανοι να αυτοεξυπηρετηθούν (όπως οι ψυχικά ασθενείς), η φροντίδα των ατόμων, η χρηματοδοτούμενη από το χρήμα μετανάστευση, οι δημόσιες υπηρεσίες όπως η ύδρευση και η κατασκευή οδικών έργων καθώς και η προστασία της

146 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 945

147 Ό.π., σσ. 810-1.

148 Ό.π., σ. 800.

149 Ό.π., σ. 937.

υγείας των εργατών.¹⁵⁰ Στην παρούσα φάση, η προσοχή μας θα επικεντρωθεί στις αυταρχικές κρατικές λειτουργίες που αποσκοπούν στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των φτωχότερων κοινωνικών τάξεων.

Από τους βασικούς τομείς στους οποίους το κράτος νομιμοποιείται να παρεμβαίνει είναι η παιδεία.¹⁵¹ Όπως έχουμε επαναλάβει, ο Mill βασίζεται στην εκπαίδευση των φτωχών τάξεων, την οποία κάθε σωστή κυβέρνηση οφείλει να προωθή καθώς από τις «[πνευματικές] ιδιότητες [...] εξαρτώνται οι πιθανότητες να επιτύχει στις πρακτικές της λειτουργίες...».¹⁵² Στο βιβλίο του για τον ωφελιμισμό περιγράφει τον ευτυχή βίο, όπως μας τον έδωσαν οι φιλόσοφοι, ως εκείνον που τον χαρακτηρίζουν οι λίγοι και παροδικοί πόνοι, οι πολλές και ποικίλες ηδονές και, συνολικά, να μην περιμένει κανείς περισσότερα από αυτά που μπορεί η ζωή να του δώσει. «*Η άθλια εκπαίδευση που παρέχεται σήμερα στις μέρες μας και οι απαράδεκτες κοινωνικές ρυθμίσεις που επικρατούν, αποτελούν το μοναδικό κώλυμα στο να καταστεί αυτός ο τρόπος ύπαρξης προσιτός σχεδόν στον καθένα*».¹⁵³ Αλλού, συναντούμε λάβρες επιθέσεις εναντίον του πνεύματος που καλλιεργείται στις εργατικές τάξεις, και που ποτέ δεν θα γινόταν αποδεκτό από ανθρώπους με αγαθές προθέσεις για την βασική παιδεία των φτωχών. «*Η νηπιακή τους ευπιστία σε ό,τι ακούνε όταν προέρχεται από την τάξη τους· η ανικανότητα να παρατηρούν τι συμβαίνει μπροστά στα μάτια τους· η αδυναμία τους να κατανοήσουν ή να πιστέψουν στους σκοπούς άλλων για τους οποίους δεν έχουν διδαχτεί [...] είναι τα γνωστά χαρακτηριστικά των ατόμων με χαμηλές διανοητικές ικανότητες σε όλες τις τάξεις*».¹⁵⁴

Μπορούμε να κατανοήσουμε τη νομιμοποίηση της κρατικής παρέμβασης με γνώμονα τον ωφελιμισμό και τη θεωρία περί ελευθερίας του Mill. Στο βιβλίο του για τον ωφελιμισμό αναφέρει πως «[η] ανέχεια, με κάθε επαχθή σημασία της, μπορεί να εξαιρεθεί εντελώς από τη σοφία της κοινωνίας σε συνδυασμό με την καλή θέληση και την πρόνοια των ατόμων».¹⁵⁵ Γνωρίζοντας από τη θεωρία του για την προστασία από τη βλάβη, πως η τελευταία προξενείται και κατά την αμέλεια εκτέλεσης ενεργειών που θα μπορούσαν να βοηθήσουν ή να προστατέψουν ένα άτομο, τότε το

150 Arthur G. Coons, «The Functions of Government in the Literature of Economics», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 206, Government Expansion in the Economic Sphere (Nov., 1939), σσ. 17-22, σ. 18 (διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/1022413>), Mill, *Principles...* CW2, σ. 755, *Chapters on Socialism*, CW5, σ. 730, *The Regulation of the London Water Supply*, 1851, CW5, 436-7, *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain*, 1842, CW24, σ. 829. Ιδίως για το θέμα της ύδρευσης, παραπέμπουμε στο άρθρο του P. Schwartz, «John Stuart Mill and Laissez Faire: London Water», *Economica*, Vol. 33, (February 1966), σσ. 71-83, στο CA4: *Specialised Topics*, επιμ. John Cunningham Wood, Routledge, London & New York, 1991 σ. 247.

151 Μιλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σ. 175.

152 John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government*, CW19., σ. 390.

153 Mill, *Ωφελιμισμός*, ό.π., σ. 89.

154 Mill, *Claims of labour*, CW4., σ. 377.

155 Mill, *Ωφελιμισμός*, ό.π., σ. 92.

κράτος οφείλει να προστατέψει και να βοηθήσει τους πολίτες επιβάλλοντας την εκπαίδευση.¹⁵⁶ Από την άλλη μεριά, δεδομένου πως το κράτος σπαταλούσε πόρους για τη φροντίδα των ατόμων ενώ θα μπορούσε να τους ξοδεύει σε άλλες λειτουργίες του, και εφόσον για τον Mill ο φτωχότερος πληθυσμός μπορεί να ξεπεράσει την ανέχεια με τη μόρφωση και την παιδεία, δικαιολογείται πάλι το κράτος να παρέμβει μέσω ενός συστήματος παιδείας για την αυτοπροστασία του. Ο εξαναγκαστικός χαρακτήρας της παιδευτικής λειτουργίας θα έδινε τη θέση του μετά το πέρας της εκπαίδευσης στην πειθώ.¹⁵⁷

Συνεπώς, ο Mill επιθυμούσε ένα σύστημα παιδείας που θα καλλιεργούσε την κοινή λογική για την αξιολόγηση των πράξεων των ατόμων και, αφετέρου, θα διαμόρφωνε μια κοινή γνώμη που θα κήρυττε ανεπιθύμητη κάθε είδους απρονοησία και έλλειψη εγκράτειας, κυρίως την απρονοησία που ευθύνεται για την υπερπλήρωση της αγοράς εργασίας ενάντια στην ευτυχία του συνόλου.¹⁵⁸ Τα παιδιά των φτωχών θα διδάσκονταν από μικρή ηλικία τις αρετές της προόδου χάρη στη μόρφωση που θα προσέφερε το κράτος, κι έτσι, με ένα νέο ορίζοντα δυνατοτήτων και ευκαιριών μπροστά τους, το αίσθημα αδικίας που ενδυνάμωνε την πίστη στο σοσιαλιστικό ιδεώδες εν πολλοίς θα αφοπλιζόταν.¹⁵⁹ Ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί πως για την επιθυμητή κατάσταση δεν έπρεπε να επιστρατευτεί μια παιδεία με περιεχόμενο προεπιλεγμένο από την εκάστοτε κυβέρνηση κατά τα συμφέροντά της και που, αν μη τι άλλο, θα έθετε σε κίνδυνο τον πλουραλισμό των γνώμων, την ποικιλομορφία των χαρακτήρων και των ταλέντων. Αυτό που έπρεπε η πολιτεία να εξασφαλίζει, ήταν η απρόσκοπτη πρόσβαση των παιδιών στη μόρφωση και την εκπαίδευση. Εφόσον δεν αναγνωρίζουν αυτή την υποχρέωση όλοι οι γονείς –υποχρέωση κυρίως απέναντι στην κοινωνία, η παράβλεψη της οποίας θα όφειλε να επιφέρει ποινικές κυρώσεις–, το κράτος είχε δικαίωμα να αναλάβει αυτό το καθήκον.¹⁶⁰

Στο πλαίσιο της υποχρέωσης των γονέων προς τη μόρφωση των παιδιών τους, ο Mill καθιστά σαφές πως επαφίεται στους γονείς εάν τα παιδιά τους θα πρέπει να φοιτήσουν σε κάποιο δημόσιο ή ιδιωτικό σχολείο. Μια κυβέρνηση δύναται και οφείλει να παρέχει εκπαιδευτικά ιδρύματα και ταυτόχρονα να μην απαιτείται η κρατική εξουσιοδότηση για τη δημιουργία αντίστοιχων ιδιωτικών. Δεν πρέπει να υποχρεώνει κανέναν να προτιμήσει τη δωρεάν δημόσια εκπαίδευση.¹⁶¹ Η επιλογή των γονέων από πού θα αποκομίσει το παιδί τους το αγαθό της παιδείας είναι *ουσιώδης* για

156 Μιλλ, *Περί Ελευθερίας*, σ. 34.

157 Ό.π., σ. 131.

158 Mill, *Principles...*, CW2, σ. 375, *Ωφελιμισμός*, ό.π., σ. 95.

159 J. S. Mill, *Endowments*, CW5., σ. 628. Θεωρούμε με τον όρο «Σοσιαλισμός» στο συγκεκριμένο χωρίο, ο Mill έχει κατά νου τα στοιχεία που προσιδιάζουν στον κομμουνισμό περισσότερο.

160 Μιλλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σσ. 175-8, Mill, *Principles...*, CW3, σσ. 948-950.

161 Mill, *Principles...*, ό.π., σ. 950.

την ατομική και πολιτική ελευθερία.¹⁶²

Επιστρέφοντας στο ζήτημα του περιεχομένου της παιδείας, για να διασφαλιστεί πως η κυβέρνηση δεν θα ασκήσει κάποιου είδους *δεσποτισμό επί του νου* στους μαθητές, ο Mill προτείνει ένα σύστημα δημόσιων εξετάσεων, κατά το οποίο οι μαθητές θα αξιολογούνται για τις επιδόσεις τους σε μαθήματα εστιασμένα στα γεγονότα και τις θετικές επιστήμες. Αντικείμενα όπως η πολιτική ή η θρησκεία δεν θα περιλαμβάνονταν στο *corpus* των μαθημάτων, καθώς αποτελούν αμφιλεγόμενα θέματα που απάδουν της αντικειμενικής κρίσης. Οι εξετάσεις θα επαναλαμβάνονταν ετησίως με διευρυμένη ύλη προς εξέταση, ώσπου να επιτευχθεί η κατοχύρωση ενός ικανοποιητικού ορίου βασικών γνώσεων.¹⁶³ Όποιος επιθυμούσε μια πιστοποίηση ανώτερης γνώσης θα εξεταζόταν κατά παρόμοιο τρόπο. Ως κίνητρο, μάλιστα, για την επιδίωξη του υψηλότερου επιπέδου μόρφωσης, για τον Mill είναι απολύτως θεμιτό να δίνονται υποτροφίες σε μαθητές με τις υψηλότερες επιδόσεις κατά τα στάδια διδασκαλίας των βασικών μαθημάτων.¹⁶⁴ Στο κίνητρο αυτό μπορούμε να διακρίνουμε την επιθυμία του Mill οι μαθητές να προετοιμαστούν για την ανταγωνιστική κοινωνία στην οποία θα κληθούν να επιδείξουν το μέγιστο των δυνατοτήτων τους. Ως εκ τούτου, δεν πρέπει να εκλαμβάνουμε ως εχθρική στάση προς του φτωχούς όταν ο Mill αναφέρει πως το χρέος της πολιτείας προς τους νέους περιορίζεται στη στοιχειώδη εκπαίδευση και πως η ανώτερη μόρφωση είναι δημόσια υποχρέωση προς την πνευματική ελίτ των παιδιών των εργατικών τάξεων.¹⁶⁵ Αντιμετωπίζει τα άτομα της ίδιας τάξης –χωρίς να εμφολολογούν οι αδικίες από την άνιση αφετηρία στη ζωή–, όπως ακριβώς οποιονδήποτε άλλον, με την αυστηρότητα, δηλαδή, εκείνου που απαιτεί απ' τους ανθρώπους να προσπαθούν συνεχώς και να μοχθούν για να επιτύχουν και να προοδεύσουν.

2.3. Κοινωνική πολιτική για την κοινωνική δικαιοσύνη

Είδαμε προηγουμένως πως ο Mill παραδέχεται ότι η εκπαίδευση δεν συμβαδίζει με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των φτωχών, γιατί «είναι αδύνατον να διδάξει αποτελεσματικά έναν άπορο λαό»¹⁶⁶ Μια σειρά σημαντικών μέτρων έπρεπε πρώτα να καλυτερεύσει το βιοτικό τους

162 Mill, *Endowments*, CW5, σ. 622. Ο Mill φαίνεται να προτιμά οι οικογένειες που έχουν την οικονομική δυνατότητα να αναλάβουν τα έξοδα για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους, να απευθύνονται στην ιδιωτική παιδεία (John Stuart Mill, *Educational Endowments*, 1866, CW21, σ. 210).

163 Μιλ, *Περί Ελευθερίας*, σσ. 177-8.

164 Mill, *Educational Endowments*, CW21, ό.π.

165 Mill, *Endowments*, CW5, ό.π., σ. 627.

166 Mill, *Principles...*, CW2, σ. 375.

επίπεδο.¹⁶⁷

Ως ένα πρώτο μέτρο, προτείνει την χρηματοδοτούμενη από το κράτος μετανάστευση, με την εγκατάσταση σε αποικίες μελών, κυρίως, της τάξης των αγροτών με πολύ χαμηλό κεφάλαιο ή ιδιαιτέρως φτωχών.¹⁶⁸ Το εγχείρημα είχε ήδη στεφθεί με επιτυχία στην περίπτωση της Ιρλανδίας και το ίδιο θα μπορούσε να συμβεί και στην Αγγλία.¹⁶⁹ Ιδίως στην πατρίδα του, πιστεύει πως η μετανάστευση θα έχει ως αποτέλεσμα την άνοδο στους μισθούς του αγροτικού πληθυσμού.¹⁷⁰ Όσον αφορά τα έξοδα για τη μετακίνηση του πληθυσμού, αυτά καλύπτονται μελλοντικά από το κέρδος που προκύπτει από την εργασία στη χώρα μετεγκατάστασης. Πρέπει, επιπροσθέτως, να υπάρχει η δυνατότητα η χώρα υποδοχής να πληρώσει με φόρο το ανάλογο των εξόδων ποσό.¹⁷¹ Έπειτα, βρίσκει θετική τη διανομή καλλιεργήσιμων εκτάσεων που ανήκαν στο κράτος με απώτερο στόχο τη δημιουργία μιας τάξης μικρών ιδιοκτητών.¹⁷²

Λαμβάνοντας υπ' όψιν την επιθυμία του Mill για δικαιότερη εισοδηματική πολιτική, βρισκόμαστε σε συμφωνία με τους Ekelund και Tollison πως η πλέον σημαντική από τις αυταρχικές κρατικές λειτουργίες προς την προώθηση μιας οιονεί ισότητας είναι η φορολόγηση.¹⁷³ Το σύστημα των φόρων οφείλει να είναι δίκαιο. Η ισότητα όλων απέναντι στο φορολογικό σύστημα μεταφράζεται πολιτικά ως η ισότητα στις θυσίες: «σημαίνει να συνεισφέρει ο καθένας αναλογικά στα έξοδα του κράτους, έτσι ώστε να μη νιώθει μεγαλύτερη ή μικρότερη δυσκολία λόγω της συνεισφοράς του απ' ό,τι οποιοδήποτε άλλο άτομο λόγω της δικής του».¹⁷⁴ Το σύστημα της εποχής του έχει αποτύχει αφού η φορολογία φαίνεται να βαρύνει περισσότερο τους οικονομικά ασθενέστερους.¹⁷⁵ «Το να εισπράττεις χίλια το χρόνο από αυτόν που κατέχει δέκα χιλιάδες, δεν θα του στερήσει τίποτα που να συντελεί στη συντήρηση ή τη διευκόλυνση της ζωής· και αν τέτοιο θα ήταν το αποτέλεσμα της είσπραξης πέντε λιρών από αυτόν που έχει εισόδημα πενήντα, η θυσία που απαιτείται από τον τελευταίο δεν είναι μόνο μεγαλύτερη αλλά εντελώς ασύγκριτη με αυτή που

167 «Όταν στόχος είναι βελτίωση της μόνιμης κατάστασης ενός λαού, τα περιορισμένα μέτρα δεν επιφέρουν απλώς περιορισμένα αποτελέσματα, δεν επιφέρουν κανένα αποτέλεσμα», Mill, *Principles...*, CW2, σ. 378. Στο πνεύμα αυτό, επιλέγουμε να μην ασχοληθούμε με παροδικά μέτρα όπως η ενίσχυση με επίδομα εργατών που για διάφορους λόγους αδυνατούν να εργαστούν, με τον όρο να επιστρέψουν το βοήθημα όταν οι απολαβές τους το επιτρέψουν ξανά (J. S. Mill, *To James Trask*, April 22. 1868, CW16, σσ. 1389-90).

168 Ό.π., σ. 376.

169 John Stuart Mill, *To Charles Eliot Norton*, Oct. 4, 1868, CW16, σ. 1455.

170 John Stuart Mill, *To John Elliot Cairnes*, Dec. 26. 1863, CW15, σ. 912.

171 Mill, *Principles...*, CW2, σ.964-5, John Stuart Mill, *The Emigration Bill*, Feb. 27, 1831, σ. 272.

172 Mill, *Principles...*, CW2, σσ. 376-7.

173 R. B. Ekelund, R. D. Tollison, «The New Political Economy of J. S. Mill: the Means to Social Justice», *The Canadian Journal of Economics / Revue canadienne d'Economie*, Vol. 9, No. 2 (May, 1976), σσ. 213-31, σσ. 216-7, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/134519>.

174 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 807.

175 Mill, *The Income and Property Tax*, 1852, CW5, σ. 473.

επιβάλλεται στον πρώτο».¹⁷⁶ Επί τούτω, προτείνει ένα αναλογικό σύστημα φορολογίας, καθιστώντας σαφές πως δεν έχει σκοπό να αδικήσει τους οικονομικά εύρωστους, αφού κάτι τέτοιο θα αποτελούσε μια παράλογη τιμωρία εις βάρος όσων εργάστηκαν και αποταμίευσαν.

Κατά πρώτον, σύμφωνα με το μιλλιανό σύστημα φορολόγησης, όλα τα εισοδήματα κάτω από ένα ελάχιστο όριο που θα εξασφάλιζε στον πληθυσμό τα απαραίτητα για την επιβίωση – δηλαδή 100 λίρες το 1857– θα εξαιρούνταν της φορολόγησης. Η πρόταση δικαιολογείται στη βάση του επιχειρήματος πως η έμμεση φορολογία ήταν σκληρότερη για τα εισοδήματα μεταξύ 50 και 150 λιρών.¹⁷⁷ Οι φόροι σε προϊόντα όπως η ζάχαρη, το τσάι και το αλκοόλ απέφεραν σημαντικά έσοδα στο κράτος, επρόκειτο όμως για προϊόντα υψηλής κατανάλωσης στις εργατικές τάξεις. Από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, τα παραπάνω προϊόντα, είχαν εμφανίσει αξιοσημείωτη αύξηση στην κατανάλωσή τους από τις εργατικές τάξεις.¹⁷⁸ Δεδομένου αυτού, ήταν άδικο να επιβαρύνονται κατά τέτοιο τρόπο και ως εκ τούτου προέκρινε τη φορολόγηση των ειδών πολυτελείας.¹⁷⁹ Δεύτερον, η φορολόγηση θα επιβαλλόταν μόνο στο ποσό που θα είχε ξεπεράσει το ελάχιστο εισόδημα. Τέλος, τα χρήματα που είχαν δαπανηθεί σε επενδύσεις, και εν γένει τα επισφαλή εισοδήματα από τη δουλειά και τις επιχειρήσεις, θα έπρεπε, αν όχι να απαλλαχθούν από τους φόρους, να φορολογηθούν με μικρότερη δυσμένεια από τα προερχόμενα από κληρονομιά.¹⁸⁰

Ως προς το ζήτημα της κληρονομιάς, η άποψη του Mill για τη φορολόγησή της διαφέρει από αυτή για τα εισοδήματα που αποκτούνται από την εργασία και την αποταμίευση και, εν προκειμένω, δεν τίθεται ζήτημα αδικίας να φορολογηθούν, βαρύτερα ακόμα, οι μεγάλες περιουσίες που περιήλθαν στον κάτοχό τους ως δωρεές είτε ως κληρονομιά.¹⁸¹ Για να περιορίσει την ανισότητα ανάμεσα σ' αυτούς που έρχονται στον κόσμο με τα εφόδια για πρόοδο ήδη στην κατοχή τους, και σ' εκείνους που θα έπρεπε να μοχθήσουν για την απόκτησή τους, προτείνει τη θέσπιση ενός ανώτατου ορίου σε ό,τι κληρονομεί κανείς και, στην περίπτωση που δεν υπάρχουν κληρονόμοι, η περιουσία να περιέρχεται στην κατοχή του κράτους.¹⁸²

Στο ίδιο μονοπάτι κινείται και η σκέψη του για τη φορολόγηση των γαιοκτημόνων. «Ας υποθέσουμε ότι υπάρχει ένα είδος εισοδήματος που τείνει συνεχώς να αυξάνεται, δίχως καμμία προσπάθεια ή θυσία απ' την πλευρά των ιδιοκτητών: εκείνοι οι ιδιοκτήτες, που αποτελούν μια τάξη

176 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 809.

177 Ό.π., σσ. 830-1. Αυτό το σύστημα δεν αποτελεί εγγύηση ελάχιστου εισοδήματος αλλά εξαιρεί από τους φόρους όσους λάμβαναν 100 λίρες ή λιγότερο. Υπογραμμίζεται πως η πρόταση για φοροαπαλλαγή αντανάκλουσε την επιθυμία να δοθούν κίνητρα για εργασία (Ekelund, Tollison, ό.π., σ. 217).

178 Thompson, ό.π., σσ. 350-1. Το τσάι καταναλωνόταν ως υποκατάστατο της μύρας και του γάλακτος, τα δε αλκοολούχα ποτά ως τονωτικά ώστε να καταφέρουν να αντεπεξέλθουν οι ανεπαρκώς σιτισμένοι εργάτες στην κοπιαστική εργασία.

179 Mill, ό.π., σσ. 819-20, 872.

180 Ό.π., σ. 831.

181 John Stuart Mill, *The Income and Property Tax*, 1852, CW5, σ. 491.

182 Mill, *Principles...*, CW3, σσ. 811, 888.

στην κοινότητα, η οποία κατά κανόνα πλουτίζει σταδιακά, με σταθερή την πλήρη παθητικότητα εκ μέρους τους. Γίνονται πλουσιότεροι, σαν να το κατάφεραν στον ύπνο τους, χωρίς να εργάζονται, να παίρνουν ρίσκο ή να εξοικονομούν».¹⁸³ Παράλληλα με την αύξηση του πληθυσμού, θα γινόταν μεγαλύτερη η ζήτηση για καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Οι γαιοκτήμονες θα αποκόμιζαν κέρδη ακόμα και χωρίς καμμία προηγούμενη βελτίωση στη γη που παρείχαν προς ενοικίαση. Ο Mill προτείνει όλο το μελλοντικό κέρδος από τις αυξήσεις της γης να περιέρχεται στο κράτος μέσω ειδικής φορολογίας.¹⁸⁴

Για την υπεροχή που αποδίδει ο Mill στο εισόδημα που κερδήθηκε με κόπους και χάρη στην ατομική αξία, ο Harris κάνει μία ενδιαφέρουσα παρατήρηση που ανασύρει στην επιφάνεια μια αμεροληψία από μέρους του φιλοσόφου. Κατά τη μιλλιανή σκέψη, οι μόνες ηθικά αποδεκτές αξίες στο πλαίσιο του ανταγωνισμού σε περίπτωση που είναι άνισες είναι αυτές της φιλοπονίας και των φυσικών ταλέντων. Κατ' επέκταση, οι επιβραβεύσεις των ατόμων θα έπρεπε να προέρχονται από την προσωπική προσπάθεια αποκλειστικά και όχι τα κληρονομημένα προτερήματα. Όμως, σημειώνει ο Harris, έστω κι αν εξαλειφόταν με κάποιο τρόπο η κληρονομιά των υλικών αγαθών ως ανισότητα, θα παρέμενε το ζήτημα της πνευματικής κληρονομιάς που θα κατέλιπε κάποιος στους απογόνους του. Επιπλέον, σημειώνει ο Harris, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν το ταλέντο οποιουδήποτε οφείλεται στη φύση (nature) ή στην ανατροφή (nurture). Έτσι, η αρχή της *δίκαιης αρχής* για όλους κλονίζεται. Το επιχείρημά του το συμπληρώνει με ένα απόσπασμα από την *Αυτοβιογραφία* του Mill, στο οποίο ο τελευταίος εξομολογείται πως για τις γνώσεις του, σύμφωνα με τον πατέρα του, δεν ήταν η φύση που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο. Στο απόσπασμα αναφέρει: «οτιδήποτε γνώριζα περισσότερο από άλλους, δεν θα μπορούσε να αποδοθεί σε οποιαδήποτε δική μου αξία, αλλά στο πολύ ασυνήθιστο πλεονέκτημα που μου έτυχε, να έχω έναν πατέρα ικανό να με διδάξει, και πρόθυμο να αφιερώσει τον απαραίτητο κόπο και χρόνο· ότι δεν ήταν θέμα να δεχτώ κάποιον έπαινο, αν γνώριζα περισσότερα από ό,τι εκείνοι που δεν είχαν παρόμοιο πλεονέκτημα, αλλά μεγαλύτερη ντροπή αν δεν γνώριζα».¹⁸⁵ Από τη δική μας πλευρά, κρατάμε μια επιφύλαξη για το τι ορίζει ο Mill ως ταλέντο σε σχέση με οποιοδήποτε επάγγελμα, έχοντας κατά νου πως στο έργο του για την ελευθερία σημειώνει πως «οι ιδιοφυείς, *ex vi termini*, έχουν πιο ανεπτυγμένη ατομικότητα από κάθε άλλον άνθρωπο [...] τονίζω, λοιπόν εμφaticά της σπουδαιότητας της ευφυΐας [...] με την αληθινή της σημασία, αυτή της πρωτοτυπίας στη σκέψη και την πράξη [...] [καθώς] τίποτα δεν έγινε ποτέ χωρίς να υπάρχει κάποιος, που το έκανε πρώτος, και [...] όλα τα καλά

183 Ό.π., σσ. 819-20.

184 Harris, ό.π., σ. 151.

185 Harris, ό.π., σσ. 151-2, Mill, *Autobiography*, CW1, σ. 36.

*πράγματα, που υπάρχουν σήμερα, είναι καρποί της πρωτοτυπίας».*¹⁸⁶

Είδαμε πως στα μέτρα που προτείνει ο Mill για την ανακούφιση των φτωχών, αποφεύγει να εμπλέξει το κράτος άμεσα ή έμμεσα στον τρόπο που λειτουργεί το κεφάλαιο και η εργασία. Το 1845 προειδοποιούσε πως μια έντονη κρατική παρέμβαση θα εφησύχαζε τους φτωχούς πως η κυβέρνηση θα φροντίζει για εκείνους. Έπρεπε οι ίδιοι οι φτωχοί να μεριμνήσουν εξίσου για την βελτίωση της ζωής τους, κυρίως ως περιορίζοντας την αύξηση του πληθυσμού τους.¹⁸⁷ Η κρατική παρέμβαση, τέλος, και η απομάκρυνση από το *laissez-faire* δεν αποτελούσε αξίωμα. «Οι κατάλληλες λειτουργίες μιας κυβέρνησης δεν είναι προκαθορισμένες, αλλά διαφέρουν σε κάθε κατάσταση της κοινωνίας· πολύ πιο εκτεταμένες σε όσες δεν έχουν εξελιχθεί από ό,τι όσες βρίσκονται σε προχωρημένο στάδιο».¹⁸⁸ Συνάγεται εκ τούτου πως όσο σημειωνόταν πρόοδος στην κοινωνία, η ανάγκη για ανάμειξη του κράτους στις υποθέσεις των ανθρώπων θα μειωνόταν. Στις κοινωνίες που είναι συνηθισμένες στον κρατικό δεσποτισμό, τα άτομα έστω κι αν έχουν τη δυνατότητα, προτιμούν να δρα η κυβέρνηση αντί για εκείνα, κυρίως όπου απαιτούνται μεγάλες δαπάνες και συλλογική δράση. Ωστόσο, μια καλή κυβέρνηση θα ενθαρρύνει την ιδιωτική πρωτοβουλία, θα αίρει τα εμπόδια που συναντά η επιχειρηματικότητα, θα παρέχει τεχνογνωσία και οικονομική ενίσχυση –όχι όμως για να αντικαταστήσει την ιδιωτική προσπάθεια– και θα δίνει κίνητρα για περισσότερες αντίστοιχες επιχειρηματικές ενέργειες. Η βοήθεια από το κράτος θα πρέπει να αποτελεί περισσότερο μια εκπαιδευτική διαδικασία για το πώς να επιτυγχάνονται μεγάλοι στόχοι μέσα από την προσωπική δράση και την εθελοντική συνεργασία.¹⁸⁹

186 Μιλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σσ. 114-5. Για τη φράση *ex vi termini* παραθέτουμε τη σημείωση του μεταφραστή: «λατινικά στο πρωτότυπο: εξ ορισμού». Το ζήτημα που τίθεται εν προκειμένω αποτελεί πεδίο αντικρουόμενων απόψεων. Αξίζει να αναφέρουμε τα σχόλια του Παιονίδα αρχικά για την *ιδιοφυΐα* στη σκέψη του Mill. Μας παραπέμπει στο *On Genius* (Mill, 1832, CW1, σ. 334), όπου ο νεαρός Mill ταυτίζει την ιδιοφυΐα με την ικανότητα να αναζητούμε και να βρίσκουμε μόνοι μας την αλήθεια, μια ικανότητα που δεν αποτελεί *σπάνιο δώρο* για τους λίγους, αλλά μπορεί να αποκτηθεί με την κατάλληλη καλλιέργεια, έστω και σε διαφορετικό βαθμό. (Mill, *Ωφελιμισμός*, ό.π., σσ. 65-6). Ως προς τα εγγενή στοιχεία του ανθρώπου, σημειώνει πως για τον στοχαστή μοναδικό φυσικό εφόδιο αποτελεί η *συμπάθεια*, ωστόσο τον *αυτοέλεγχο* τον διδασκόμαστε μόνοι μας (ό.π. σσ. 63-4.). Σχετική με το επιχείρημα του Harris, είναι η απάντηση στον Ανδρούτσο για τον χαρακτηρισμό του Mill ως δαρβινικό, πως ο στοχαστής απέδιδε ελάχιστη σημασία στο ακατέργαστο ένστικτο και πίστευε πως οι επιτυχίες των προγενέστερων γίνονταν γνωστές μέσω των διαδικασιών της ηθικής αγωγής και της κοινωνικοποίησης (ό.π., σ. 68). Για τα παραπάνω, βλ. σχετικά και το «Nature» στο John Stuart Mill, *Three Essays on Religion*, 1874, CW10.

187 Mill, *Claims of Labour*, CW4, σσ. 375-6, Schapiro, ό.π., σ. 89.

188 Mill, *Considerations...*, CW19, σ. 383.

189 Mill, *Principles...*, CW3, σσ. 970-1, Harris, ό.π., σσ. 136-7. Για τις αντιρρήσεις στην κυβερνητική παρέμβαση όταν δεν συνεπάγεται παραβίαση της ελευθερίας βλ. *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σσ. 181-5.

3. Η δημοκρατία του Mill και η συμμετοχή των εργατικών τάξεων

Στα προηγούμενα κεφάλαια μας απασχόλησε η θέση του Mill σχετικά με τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα και πώς, κατά τη γνώμη του, θα μπορούσε η δική τους προσωπική δράση σε συνδυασμό με κρατικές ενέργειες να επιλύσει, ή έστω να αμβλύνει, το πρόβλημα της δεινής οικονομικής τους κατάστασης. Στο παρόν, θα ερευνήσουμε τη σημασία της πολιτικής συμμετοχής για τις εργατικές τάξεις κατά τον φιλόσοφο, έχοντας υπ' όψιν κατά πρώτον την ισότητα που επιθυμούσε για τα μέλη της κοινωνίας και κατά δεύτερον, έχοντας ήδη σημειώσει τον ευεργετικό ρόλο της παιδείας, τη σπουδαιότητα που απέδιδε στην ψήφο ως μέσο πνευματικής καλλιέργειας. Κρίνεται απαραίτητη μια σύντομη ιστορική αναδρομή στην ιστορία του αιτήματος για καθολική ψήφο στη Βρετανία της εποχής του Mill. Έπειτα, αναλύουμε το μοντέλο αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που πρότεινε και κλείνουμε με μια αναφορά στο ζήτημα της γυναικείας ψήφου, συγκεκριμενοποιώντας την προσέγγισή μας στη σημασία της ψήφου για τις γυναίκες των εργατικών τάξεων.

3.1. Το αίτημα για καθολική ψήφο στα χρόνια του Mill

Κατά τις χρονιές 1831 και 1832, το βρετανικό Κοινοβούλιο, έχοντας θορυβηθεί από την Ιουλιανή επανάσταση και τον κοινωνικό αναβρασμό στη Γαλλία και, στο φόβο μια αντίστοιχη επανάσταση να λάβει χώρα στην Βρετανία, έθεσε στο επίκεντρο το ζήτημα της εκλογικής μεταρρύθμισης.¹⁹⁰ Μεγάλες πόλεις στερούσαν ακόμα το δικαίωμα στην αντιπροσώπευση και στη Βουλή των Κοινοτήτων επικρατούσαν αριθμητικά οι ευγενείς και η αριστοκρατία των γαιοκτημόνων. Οι πιέσεις από διάφορες ομάδες είχαν ανασύρει στην επιφάνεια ένα θέμα που είχε απασχολήσει από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα τις κυβερνήσεις, είχε όμως παραμεριστεί λόγω των Ναπολεόντειων Πολέμων.¹⁹¹ Ήδη από το 1830 είχε ξεκινήσει εκστρατεία για την εντατική προώθηση του παλαιότερου αιτήματος για πολιτική συμμετοχή η οποία, μαζί με τα κυρίαρχα συμφέροντα της μεσαίας τάξης, αγκάλιασε εκείνα των εργατικών τάξεων, ενισχύοντας ουσιαστικά την ταξική τους συνείδηση και προετοιμάζοντας το έδαφος για τον Χαρτισμό. Ο ρόλος των εργατικών τάξεων ήταν κυρίως η ενίσχυση των αιτημάτων των μεσαίων.¹⁹²

Παρά τη δυσφορία των Ουίγκων και των Τόρις για το ενδεχόμενο μιας *ανούσιας* και

190 Hunt, ό.π., σ. 211, Alan S. Kahan, *Liberalism in Nineteenth Century Europe, The Political Culture of Limited Suffrage*, Palgrave Macmillan, New York, 2003, σ. 22.

191 Kahan, ό.π.

192 Hunt, ό.π.

επικίνδυνης δημοκρατίας, και με ακλόνητη την πίστη στο θεσμό της ιδιοκτησίας ως εξόχως σημαντικής για τη σταθερότητα της κοινωνίας και το κύρος του πολιτεύματος, το Μεγάλο Μεταρρυθμιστικό Νομοσχέδιο εγκρίθηκε το 1832 υπό την κυβέρνηση των πρώτων αλλά, προς απογοήτευση των εργατών, ήταν μια μεταρρύθμιση για τις μεσαίες τάξεις.¹⁹³ Το νομοσχέδιο διέκρινε το δικαίωμα ψήφου στους άνδρες με κριτήρια την ιδιοκτησία, διαφορετικά για τις αστικές περιοχές από τις επαρχίες, και είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των ψηφοφόρων σε Αγγλία και Ουαλία από 400.000 σε 650.000, περίπου το 20% του ανδρικού πληθυσμού.¹⁹⁴

Τον περιορισμένο χαρακτήρα του δημοψηφίσματος ακολούθησαν νέες αντιδράσεις από τις εργατικές τάξεις, αποτέλεσμα των συσσωρευμένων οικονομικών και κοινωνικών παραπόνων. Παρά τη βελτίωση των συνθηκών στην οικονομία κατά την περίοδο 1833-4, γινόταν ξεκάθαρο πως αν η κακή κατάσταση των εκατομμυρίων που υπέφεραν συνεχιζόταν, θα έπρεπε να αναμένεται δραστικότερη πολιτική δράση από την πλευρά των εργατών.¹⁹⁵ Το σπουδαιότερο από τα κινήματα του αιώνα που διεκδίκησε δυναμικά την πολιτική μεταρρύθμιση –εναγκαλίστηκε, επιπλέον, τα αιτήματα που γεννούσε η άθλια οικονομική κατάσταση των φτωχότερων τάξεων– ήταν εκείνο των Χαρτιστών. Με την περίφημη προκήρυξη της «Χάρτας του Λαού», παρουσίασαν σε έξι βασικά σημεία τα αιτήματά τους: καθολική ψήφο για κάθε άνδρα, μυστική ψηφοφορία, κατάργηση της ιδιοκτησίας ως προϋπόθεση, πληρωμή των μελών του κοινοβουλίου, αναλογικές εκλογικές περιφέρειες για να εξασφαλίζεται ίσο ποσοστό εκπροσώπησης και ετήσια κοινοβούλια.¹⁹⁶

Αποκορύφωμα του κινήματος στάθηκε η μαζική κινητοποίηση των Χαρτιστών στο Λονδίνο τον Απρίλη 1848. Για την αντιμετώπιση πιθανής εκτροπής του εξεγερμένου πλήθους είχαν τεθεί σε ετοιμότητα ο στρατός, η αστυνομία της πόλης και ειδικοί αστυφύλακες. Εντέλει δεν χρειάστηκε βίαιη καταστολή.¹⁹⁷ Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου, όταν πλέον είχε καθίσει ο κορνιαχτός και η κρίση είχε παρέλθει, στη Βουλή των Κοινοτήτων ξεκίνησαν διαβουλεύσεις για το ζήτημα της ψήφου. Χωρίς κάποια εκλογική μεταρρύθμιση ως απότοκο των διαδικασιών, το κομβικό σημείο, κατά τον Kahan, ήταν ότι πλέον στο κοινοβούλιο συζητούσαν ανοιχτά την αφομοίωση μιας μερίδας της κοινωνίας όπως οι τεχνίτες, που αποδείκνυαν πως με τις ικανότητες και την ευφυΐα τους κέρδιζαν ικανοποιητικούς μισθούς και που, κατά κοινή ομολογία, πληρούσαν τα κριτήρια για να γίνουν δεκτοί στους κόλπους της μεσαίας τάξης: «[η] δημοκρατία είχε φτάσει στο κοινοβούλιο».¹⁹⁸

193 Briggs, ό.π., σσ. 239-41.

194 Kahan, ό.π..

195 Briggs, ό.π., σ. 286.

196 Hunt, ό.π., σ. 219.

197 Ό.π., σσ. 227, 237, Kahan, ό.π., σ. 84.

198 Kahan, ό.π., σ. 86. Επιπλέον, «οι άνδρες που πίστευαν πως η συλλογική τους ασφάλεια εξαρτιόταν από τον αυστηρό περιορισμό του αριθμού των μαθητευόμενων και τη μετανάστευση θα μπορούσαν να είχαν προβεί σε ανάλογες πρακτικές και όσον αφορά την αναπαραγωγή τους. Εν τέλει, ήταν ως κάποιο βαθμό οι μαλθουσιανές

Το 1867, το Δεύτερο Μεταρρυθμιστικό Νομοσχέδιο έγινε πράξη. Δικαίωμα ψήφου δόθηκε σε όσους είχαν δική τους ιδιοκτησία και σε πολλούς που ενοικίαζαν πληρώνοντας τουλάχιστον δέκα λίρες το χρόνο για τους δήμους και τουλάχιστον πέντε λίρες για τις επαρχίες.¹⁹⁹ Το ποσοστό των (ενήλικων ανδρών) ψηφοφόρων από το 15-20% έφτασε το 30-40% όμως, παρ' όλα αυτά, το μεγαλύτερο μέρος των ανδρών παρέμενε αποκλεισμένο από την εκλογική διαδικασία.²⁰⁰

3.2. Το ιδανικό πολίτευμα και η ψήφος στις εργατικές τάξεις

Ο Mill χαιρέτισε το μεταρρυθμιστικό νομοσχέδιο του 1832 με ενθουσιασμό: «η ψήφιση του νομοσχεδίου για τη μεταρρύθμιση ήταν η δική μας άλωση της Βαστίλης· ήταν η πρώτη πράξη της σπουδαίας πολιτικής μας αλλαγής· και ως πρόδρομός της, είναι ένα δείγμα του χαρακτήρα όλων όσων θα ακολουθήσουν. Όπως η πρώτη ήταν αιματηρή, και η αρχή μιας αιματηρής επανάστασης, έτσι και ο ειρηνικός χαρακτήρας της άλλης σχεδόν εγγυάται την ηρεμία των αλλαγών που περιμένουμε να έρθουν».²⁰¹ Τη χρονιά της μεταρρύθμισης που, καθώς είδαμε, ήταν μια μεταρρύθμιση αποβλέπουσα στις μεσαίες τάξεις, ο Mill γράφει για τις δυσκολίες του εγχειρήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Αναγνωρίζει πως θα ήταν τερατώδες μια δύναμη να αψηφά συνεχώς τη θέληση της πλειοψηφίας. Ωστόσο «το κριτήριο στην πολιτική δεν είναι η “θέληση” του λαού, αλλά το “καλό” του λαού»²⁰² και, ως εκ του τούτου, έπρεπε ο ίδιος ο λαός να πειστεί πως κάποιος περιορισμός στη θέλησή του ήταν αναγκαίος για να αποσοβηθούν οι κίνδυνοι της ανθρώπινης αδυναμίας και των παθών που θα μετέτρεπαν την αντιπροσωπευτική δημοκρατία σε οχλοκρατία.²⁰³ Η κεντρική ιδέα τότε ήταν πως η ορθολογική δημοκρατία δεν προκύπτει όταν ο λαός κυβερνά, αλλά όταν μπορεί να εξασφαλίσει πως η κυβέρνηση είναι καλή, άρα «η παντοδυναμία της πλειοψηφίας θα ασκείτο μέσω αντιπροσώπων και κατά την κρίση μιας πεφωτισμένης μειονότητας, υπόλογης στην πλειοψηφία».²⁰⁴

Σ' εκείνο το στάδιο ήταν κρίσιμη η συμμετοχή όλων των ευφύων ηγετών των ανθρώπων για την αναχαίτιση ενός τέτοιου χείμαρρου προτού να είναι αργά.²⁰⁵ Ήταν απαίτηση του Mill οι

τους απόψεις υπεύθυνες που οι τεχνίτες του Συλλόγου Εργατών του Λονδίνου, οι οποίοι ξεκίνησαν το κίνημα του Χαρτισμού, δέχτηκαν επίθεση από τους πιο ριζοσπάστες επικεφαλής των εργατικών τάξεων» (Hunt, ό.π., σ. 36).

199 John Stuart Mill, *On Liberty*, 1859, στο *On Liberty and The Subjection of Women*, επιμ. A. Ryan, Penguin Books, London, 2006, σ. 445.

200 Kahan, ό.π., σ.122.

201 John Stuart Mill, *State of Politics in 1836*, 1836, CW6, σ. 321, *Claims of Labour*, CW4, σ. 371.

202 Τα διπλά κόμματα στις λέξεις προς αντικατάσταση της πλάγιας γραφής που χρησιμοποιείται στο πρωτότυπο.

203 John Stuart Mill, *Pledges*, 1832, CW23, σσ. 502-4.

204 Mill, *De Tocqueville on Democracy in America [I]*, 1835, CW18, σσ. 71-2.

205 Ό.π.

ανώτερες τάξεις να ενδιαφερθούν για τον φτωχότερο πληθυσμό, μια υποχρέωση που προέκυπτε ως φυσική συνέπεια της διαχείρισης των δημόσιων υποθέσεων –*ακόμη και στο πιο δημοκρατικό πολίτευμα, όπως έχει αποδείξει η Ιστορία*– από τις τάξεις των πλουσίων.²⁰⁶ Έπρεπε οι ανώτερες τάξεις να εγκαταλείψουν κάθε αντικοινωνικό και απάνθρωπο αίσθημα κατά την άσκηση της πολιτικής τους δύναμης, να ενδιαφερθούν για τα συμφέροντα του φτωχότερου πληθυσμού, να εγκύψουν στα προβλήματά τους με ανθρωπιά κι όχι με απέχθεια, να κάνουν εν ολίγοις σωστή χρήση του πλεονεκτήματος που τους προσέφερε η θέση τους.²⁰⁷ Σε ποιους, ωστόσο, μπορούσε να εναποθέσει τις ελπίδες του; Στη νεολαία της αριστοκρατίας της εποχής του που ήταν προσκολλημένη στα *πιο επιβλαβή προνόμια* από όσα τους προσέφερε η τάξη τους και το τυχαίο γεγονός της κοινωνικής του θέσης;²⁰⁸

Ο Mill πίστευε στη δύναμη των ανώτερων τάξεων εφόσον εκπαιδεύονταν σωστά ώστε να κατανοήσουν τη σημαντικότητα του κοινωνικού τους ρόλου και εναπέθετε τις ελπίδες του στις μεσαίες τάξεις. Εξετάζοντας την περίπτωση της Αμερικής, διαπιστώνει πως οι αρετές της ιδανικής μεσαίας τάξης περιορίζονταν στο να πετυχαίνει κανείς οικονομική ευημερία σε συνδυασμό με ευγενικά αισθήματα φιλίας και αβλαβούς συμπεριφοράς για τον συνάνθρωπο, με διάθεση να τον βοηθήσει.²⁰⁹ Από την κριτική του στην πορεία γίνεται έκδηλη η απογοήτευσή του για την παρέκκλιση της επιδίωξης της ευημερίας σε απληστία και για την πλήρη αδιαφορία για ό,τι προάγει το πνεύμα και τον νου εφόσον δεν μεταφράζεται σε χρήμα.²¹⁰ Παρά την απογοητευτική κατάσταση –η οποία πόρρω απείχε από το μιλιανό ιδανικό–, είχε εξασφαλιστεί, τουλάχιστον, μια κατάσταση ελάχιστων απαραίτητων οικονομικών και πνευματικών εφοδίων, που επέτρεπαν στους πολίτες της Αμερικής να χαίρουν της καθολικής ψήφου. Ο λαός της Αμερικής ήταν σε επίπεδο αντίστοιχο της αγγλικής μεσαίας τάξης. Με την αυξανόμενη συμμετοχή των μεσαίων τάξεων στην πολιτική, η αριστοκρατία παραχωρούσε τη θέση της στο *καθεστώς της μεσαίας τάξης*, μιας κυβέρνησης πολλών –και όχι των πολλών–, που ωστόσο αποτελούσε μια μορφή δημοκρατίας κατά τον Mill, της

206 John Stuart Mill, *Rationale of Representation*, 1835, CW18, σ. 26. Οι πλούσιοι είχαν την πολυτέλεια χρόνου για πνευματική καλλιέργεια και ανάμειξη στα κοινά, όμως θα εξακολουθούσε να είναι αυτή η ροή των πραγμάτων και για όσο οι άνθρωποι ένιωθαν μεγαλύτερο φθόνο για αυτούς που εξουσιάζουν και η οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση είναι ίση με τη δική τους, παρά όταν είναι ανώτερη. Στο πρώτο κεφάλαιο του *Considerations of Representative Government*, αναφέρεται στην παραπάνω σχέση κοινωνικής δύναμης και την αλλαγή που πρέπει να επέλθει μέσω της *θέλησης* και της *γνώμης* (Mill, *Considerations...*, CW19, σσ. 380-2).

207 Ό.π.

208 Ό.π., σ. 27.

209 John Stuart Mill, *State of Society in America*, 1836, CW18, σ. 101. Στο κείμενο χρησιμοποιείται η λέξη *assist* που σημαίνει να βοηθά κάποιος με οικονομικά κυρίως μέσα ή γνώση. Θεωρούμε πως όταν ο Mill σημειώνει πως τέτοια βοήθεια πρέπει να παρέχεται «*εφόσον δεν συντρέχει κάποιος ανταγωνισμός ως προς κάποιο κέρδος*», είναι στο πλαίσιο του υγιούς ανταγωνισμού που επιθυμεί.

210 Ό.π., σσ. 101-2.

μοναδικής, έστω, δημοκρατίας για την οποία υπήρχε από παράδειγμα.²¹¹ «Οι υψηλοί μισθοί και η καθολική ικανότητα ανάγνωσης είναι τα δύο στοιχεία της δημοκρατίας».²¹² Αν οι εργατικές τάξεις ανελίσσονταν σε μεσαίες τάξεις, τότε θα ήταν πιθανή η καθολική ψήφος και στη Βρετανία. Μέχρι να συμβεί αυτό, θα ήταν ένα ερώτημα εάν η δημοκρατία θα αποτελούσε την κοινωνική αναγέννηση που ανέμεναν οι θιασώτες της ή απλώς μια νέα μορφή κακής διακυβέρνησης, είτε καλύτερη είτε χειρότερη από εκείνες που προηγήθηκαν. «Η δημοκρατία είναι πολύ πρόσφατο φαινόμενο, και πολύ μεγάλου μεγέθους, για οποιονδήποτε στο παρόν ώστε να κατανοήσει τις συνέπειές της».²¹³

Οι εξελίξεις δεν άφηναν περιθώριο· οι επαναστάσεις στη Γαλλία, το δημοκρατικό κίνημα του Χαρτισμού που διεκδικούσε την πολιτική συμμετοχή, ο κοινωνικός αναβρασμός, όλα συνέθεταν το αίτημα για αλλαγή. Το σύστημα που επικρατούσε ως τότε είχε χάσει το κύρος του.²¹⁴ Οι εργάτες δεν ανέχονταν πια τον πατερναλισμό. Η σπίθα της αλλαγής άναψε όταν συσπειρώθηκαν και συνεργάστηκαν, όταν διδάχτηκαν την ανάγνωση και βρέθηκαν να ανταλλάσσουν ιδέες και να μοιράζονται κοινά αισθήματα ενάντια σε όσους φοβούνταν πως η μόρφωση των εργατικών τάξεων ήταν επικίνδυνη για την κοινωνία· κατά την είσοδό τους στην πολιτική σφαίρα, όταν απέκτησαν πρόσβαση στα πολιτικά φυλλάδια και τις εφημερίδες· όταν οι σιδηρόδρομοι μείωσαν τις αποστάσεις και έδωσαν τη δυνατότητα στον εργάτη να επιλέγει για ποιον θα εργάζεται. Η αλλαγή ξεκίνησε αφ' ης στιγμής ο εργάτης ενθαρρύνθηκε να διεκδικήσει τη θέση του στο πεδίο της πολιτικής συμμετοχής και να εκθέσει μόνος του τα προβλήματα του στην πολιτεία. Οι εργάτες είχαν πάρει στα χέρια τους τη προάσπιση των συμφερόντων τους.²¹⁵

211 Mill, *De Tocqueville on Democracy in America* [II], ό.π., σσ. 166-7, *Considerations...*, ό.π., σ. 468.

212 Mill, *State of Society in America*, ό.π., σ. 99.

213 John Stuart Mill, *Essays on Government*, 1840, CW18, σ. 152, *De Tocqueville on Democracy in America* [II], CW18, σ. 190. Ως προς την τελευταία φράση, πρβλ. *Principles*, CW2, σ. 208: «Έχουμε ακόμα μεγάλη άγνοια, ως προς το τι μπορεί να επιτύχει το καθεστώς της ατομικότητας στην καλύτερή του μορφή, ή ο Σοσιαλισμός στην καλύτερη μορφή του, για να αποφασίσουμε με εγκυρότητα ποιο από τα δύο θα αποτελέσει την ιδανική μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας». Οι παραπάνω φράσεις είναι χαρακτηριστικές της επιφυλακτικότητας του Mill ως προς τα καινοφανή αιτήματα του σοσιαλισμού και της δημοκρατίας, τα οποία στην εποχή του γίνονταν συνεχώς εντονότερα.

214 Mill, *Claims on Labour*, CW4, σ. 369.

215 Briggs, ό.π., σ. 224, Mill, *Principles...*, CW3, σσ. 762-3, ό.π., *Claims on Labour*, CW4, ό.π. Για τις εφημερίδες: «Η εφημερίδα φέρνει στο σπίτι τη φωνή των πολλών σε κάθε άτομο ανάμεσά τους· μέσω της εφημερίδας μαθαίνει καθένας ότι και άλλοι αισθάνονται όπως εκείνος, και θα τους θρει έτοιμους να δράσουν σύμφωνα με αυτά που αισθάνονται. [...] Εκατοντάδες εφημερίδες, μιλώντας την ίδια γλώσσα ταυτόχρονα, και η ταχύτητα της επικοινωνίας που επιτεύχθηκε χάρη στη μεταφορά, ήταν αυτά που επέτρεψαν σε όλη τη χώρα να ενωθεί σ' εκείνη την ταυτόχρονη δυναμική επίδειξη αποφασιστικής βούλησης που έφερε το Νόμο για τη Μεταρρύθμιση» (Mill, *Civilization*, CW18, σ. 121). Με αφορμή την περίπτωση των εφημερίδων ως διαμορφωτών της κοινής γνώμης, πρέπει να σημειωθεί πως η τελευταία αποτελεί μία ακόμη μη μονοδιάστατη έννοια στο έργο του Mill. Σχετικά, ο Habermas την ορίζει ως την κυριαρχία των πολλών και των μετρίων, των μαζών που «για τη διανοητική τους εργασία φροντίζουν άντρες περίπου του ίδιου φυράματος» (Jürgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Νήσος, Αθήνα, 1997, σσ.207-208). Ο Kahan εστιάζει στην κοινή γνώμη ως κίνδυνο για την ατομικότητα, καταλήγοντας πως για τον Mill αποτελούσε αναγκαίο κακό (Kahan, *Aristocratic Liberalism...*, ό.π., σσ. 65-8). Ο Bellamy κάνει την ίδια ανάγνωση της κοινής γνώμης στο έργο του Mill με τον Kahan, ως απειλή, δηλαδή, για την ελευθερία και την ατομικότητα (Richard Bellamy, *Liberalism and Modern Society*, Polity Press, Cambridge,

«Μια κοινωνία ίσων...», γράφει ο Mill, «...μπορεί να υπάρξει μόνο υπό την προϋπόθεση ότι τα συμφέροντα όλων λαμβάνονται εξίσου υπόψη», και επισημαίνει πως «τα σύγχρονα έθνη πρέπει να μάθουν το μάθημα, πως η ευημερία ενός λαού πρέπει να υπάρχει μέσω της δικαιοσύνης και της αυτοκυβέρνησης, της “δικαιοσύνης” και της “σωφροσύνης” του κάθε πολίτη».²¹⁶ Οι εργάτες έπρεπε να έχουν τη δυνατότητα να προβάλλουν μόνοι τις διεκδικήσεις τους και τα αιτήματά τους, να ακούγεται η γνώμη τους για θέματα που στην πράξη μόνο οι ίδιοι γνώριζαν μέσα από την καθημερινή εμπειρία.²¹⁷ Η φωνή τους στο Κοινοβούλιο ήταν ο μοναδικός τρόπος οι κοινωνικές υποθέσεις να ρυθμίζονται λαμβάνοντας υπ’ όψιν τα συμφέροντα όχι μόνον των ανώτερων τάξεων που βρίσκονταν στην εξουσία, αλλά και εκείνα της απέναντι πλευράς, των φτωχών και των εργατών.²¹⁸ «Αν είναι υποχρεωμένος να πληρώνει, αν είναι πιθανό να υποχρεωθεί να πολεμήσει, αν έχει απαιτηθεί να υπακούει σιωπηρά, θα έπρεπε να έχει το νόμιμο δικαίωμα να μάθει για ποιο λόγο να ζητείται η συγκατάθεσή του και να υπολογίζεται η γνώμη του... Δεν θα έπρεπε να υπάρχουν παρίες σε ένα ανεπτυγμένο και πολιτισμένο έθνος».²¹⁹ Επιπροσθέτως –και το πλέον σημαντικό–, η πολιτική συμμετοχή δεν θα έπλαθε μόνο μια μορφή κοινωνικής συνείδησης και ευθύνης, αλλά θα λειτουργούσε ως παιδευτική λειτουργία χρήσιμη για την αυτοβελτίωση των ατόμων, πολλώ δε μάλλον των εργατών, καθώς θα διεύρυνε τον πνευματικό τους ορίζοντα πέρα από τα στενά όρια του καθημερινού μόχθου και της εγωιστικής σκέψης που επιφέρει.²²⁰ Τούτων δοθέντων, κατέληξε πως το ιδανικό πολίτευμα ήταν εκείνο στο οποίο όλοι οι άνθρωποι μπορούσαν να λαμβάνουν μέρος, έστω και με την πιο μικρή συμμετοχή, επιτρέποντας σε όσους ως τώρα βρίσκονταν παραγκωνισμένοι να αναγνωριστούν ως πολίτες. Δεν ήταν άλλο από την αντιπροσωπευτική

1992, σ. 19). Ωστόσο, συμφωνούμε περισσότερο με την ερμηνεία του Melleri, ο οποίος εξετάζει αυτή την αμφισημία καταλήγοντας πως η κοινή γνώμη στο έργο του Mill συνιστά καταπίεση όταν αφορά δράσεις του ατόμου που αφορούν το ίδιο, ενώ στις περιπτώσεις των δράσεων προς άλλους, είναι θεμιτό να παρεμβαίνει, όπως π.χ. στη φανερή ψήφοφορία, δεδομένου πως για τον Mill –και καθώς θα δούμε παρακάτω– η ψήφος ήταν υποχρέωση προς την κοινωνία (Antti Melleri, *Public Opinion in the Political Thought of John Stuart Mill*, Master's Thesis. Paper 1017, University of Helsinki, 2014, σ. 69, διαθέσιμο στο <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/44749/Masters%20thesis%20Melleri%20Antti.pdf?sequence=2>).

216 Mill, *Ωφελιμισμός*, ό.π., σσ. 116, *Principles...*, CW3, σ. 763. Οι λέξεις στα διπλά κόμματα είναι γραμμένες στην ελληνική στο πρωτότυπο.

217 John Stuart Mill, *Representation of the People* [2], CW28, 1866, σ. 65.

218 Mill, *Considerations...*, ό.π., σ. 405.

219 Ό.π., σσ. 469-70.

220 ό.π., σσ. 401-2, 411, Mill, *Thoughts on Parliamentary Reform*, 1859, CW19, σσ. 322-3. Για την παιδευτική λειτουργία της ψήφου, πρέπει να επισημανθεί η μοναδικότητα που της αποδίδει ο Mill ως προς την ευεργετική της δράση: «Οι άνθρωποι βρίσκουν ευφάνταστο να προσδοκούμε τόσα πολλά από αυτό που μοιάζει με πολύ μικρό στόχο – το να διακρίνεις ένα ισχυρό εργαλείο για την διανοητική βελτίωση κατά την άσκηση του δικαιώματος της ψήφου από τους χειρώνακτες. Κι όμως δε θα είναι μια ουσιώδης πνευματική καλλιέργεια στη μάζα της ανθρωπότητας που να είναι μόνο ένα όραμα. Αυτός είναι ο δρόμος με τον οποίο πρέπει να έρθει» (*Considerations...*, ό.π., σ. 468). Εντούτοις, συνεχίζει λέγοντας πως αυτό ήταν το παράδειγμα της Αμερικής και των πολιτών με την καλλιεργημένη ευφυΐα. Για να κατακτήσουν τη δημοκρατία, συνεπάγεται πως μεσολάβησαν αναγκαστικά και άλλες μορφές εκπαίδευσης.

δημοκρατία.²²¹

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία εξασφάλιζε τη διάκριση ανάμεσα στον έλεγχο του κυβερνητικού έργου και το έργο καθεαυτού. Έπρεπε οι πολίτες, δηλαδή, να έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθούν τη δράση της εκλεγμένης κυβέρνησης και αν διαπιστώσουν παραβάσεις να ανακόψουν το έργο της μέσα από τις δημοκρατικές διαδικασίες. Μόνο έτσι, σημειώνει ο Mill, είναι εγγυημένη η ελευθερία του έθνους. Για τον λόγο αυτό χρειάζονταν τη δυνατότητα να μπορεί κανείς να εκλέξει κάποιον που να εκφράζει την άποψή του, καλύτερα απ' ό,τι θα μπορούσε να την εκφράσει ο ίδιος, κι εκείνος με τη σειρά του, να έχει τη δυνατότητα να επιλέξει τον κατάλληλο για τη διαχείριση των υποθέσεων της πολιτείας και την άσκηση της εξουσίας.²²² Το εκλεγμένο αντιπροσωπευτικό σώμα, μαζί με μια επιτροπή εμπειρογνομόνων, μέσα από τη διαδικασία της διαβούλευσης θα κατέληγε σε νόμους προς στο κοινό καλό της κοινωνίας μέσα από την αντιπαράθεση των αντικρουόμενων συμφερόντων των τάξεων, μια λειτουργία που παραπέμπει στην ανάδειξη της αλήθειας μέσα από συμφιλίωση και τον συνδυασμό των αντιθέτων, αφού «μόνο χάρη στη διαφορά γνώμων υπάρχει, στη συγκεκριμένη κατάσταση της ανθρώπινης νόησης, δυνατότητα ίσης μεταχείρισης όλων των πλευρών της αλήθειας».²²³

Η δημοκρατία, βέβαια, ενείχε κινδύνους. Ο Mill προεξοφλούσε πως το χαμηλό πνευματικό επίπεδο των ψηφοφόρων και, εν προκειμένω, εκείνων που προέρχονταν από τις εργατικές τάξεις, θα μπορούσε να αποβεί μοιραίο, αφού θα οδηγούσε πιθανότατα σε λανθασμένες πολιτικές αποφάσεις. Επιπλέον, φοβόταν πως η επέκταση του δικαιώματος ψήφου στους εργάτες, οι οποίοι αποτελούσαν αριθμητική πλειοψηφία, θα είχε ως αποτέλεσμα μια ταξικά προσανατολισμένη νομοθεσία εις βάρος των αντίπαλων συμφερόντων.²²⁴ Για την πρώτη περίπτωση, το αρνητικό παράδειγμα αντλείται από την αρχαία Ελλάδα και τη δικαστική αδικία εις βάρος του Σωκράτη.²²⁵ Για τη δεύτερη, ο Mill επικαλείται την περίπτωση των συγκαιρινών του Γάλλων ψηφοφόρων, των εκατομμυρίων αμόρφωτων αγροτών που είχαν πλήρη άγνοια για τα κοινά και που «σε αντίθεση με κάθε μορφωμένο άτομο στη χώρα, έκαναν πρόεδρο τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα».²²⁶

Οι επιφυλάξεις του Mill για την είσοδο των εργατών στη σφαίρα της πολιτικής, και σε σχέση με την αριθμητική τους υπεροχή, είχαν να κάνουν, ως επί το πλείστον, με μια ενδεχόμενη διασάλευση του καθεστώς ιδιοκτησίας. «Οπουδήποτε υπάρχει επιθυμία [από κάποιον] για

221 Mill, *Considerations...*, ό.π., σ. 412. Σημειώνεται πως και πρακτικά τη θεωρούσε ιδανικό πολίτευμα για ένα σύγχρονο κράτος, εφόσον δεν ήταν η διαχείριση των υποθέσεων μιας μικρής πόλης-κράτους στα πρότυπα της αρχαιότητας το διακύβευμα.

222 Ό.π., σσ. 432-3.

223 Μίλλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., Mill σσ. 89-90, *Considerations...*, CW19, σσ. 425, 430, *On Reform*, CW25, σσ. 1106-7.

224 Ό.π., σ. 446.

225 Μίλλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σσ. 54-5.

226 Mill, *Thoughts on Parliamentary Reform*, CW19, σ. 326, *Considerations...*, CW19, σ. 421, *To Henry Samuel Chapman*, 28th May 1849, CW14, σσ. 32-3.

προτερήματα που δεν κατέχει, το μυαλό που ενδεχομένως δεν τα διαθέτει μέσω της δικής του ενεργητικότητας, είναι ικανό να κοιτάζει με μίσος και κακία όσους τα έχουν [...] Κατά αναλογία όπως η επιτυχία στην ζωή γίνεται αντιληπτή ή θεωρείται ο καρπός του μοιραίου ή ενός τυχαίου γεγονότος και όχι της προσπάθειας, το ίδιο και η ζηλοφθονία λαμβάνει στοιχεία ενός εθνικού χαρακτηριστικού». ²²⁷ Εντούτοις, δεν ήταν λόγος να αποκλείονται οι φωνές των εργατών από το Κοινοβούλιο. Έκρινε αναγκαίο οι συζητήσεις στη βουλή να έχουν μια κατεύθυνση παιδευτική για τις πολυάριθμες τάξεις των εργατών, να αποτελούν μια ακατάπαυστη σειρά μαθημάτων για την πολιτική τους κατάρτιση, να διδάξουν τη σημασία της ιδιοκτησίας στις τάξεις των μη εχόντων αλλά, παράλληλα, να διδάξει και σε όσους ασκούσαν την εξουσία να αντικρίζουν τους θεσμούς και τις αποφάσεις τους από τη σκοπιά εκείνων που βρίσκονταν στη σκιά του κοινωνικού οικοδομήματος. ²²⁸ Σε μια δημοκρατία, διευκρινίζει ο Mill, η γνώμη της πλειοψηφίας πρέπει να επικρατεί της μειοψηφίας· όχι όμως η γνώμη της δεύτερης να αφανίζεται εις βάρος της πρώτης. Εφόσον σε κάθε εκλογική περιφέρεια το πλήθος των εργατών ήταν μεγαλύτερο, το σίγουρο ήταν πως η δημοκρατία θα κατέληγε σε μια τυραννία της πλειοψηφίας. ²²⁹

Προς αποφυγή ενός τέτοιου ενδεχομένου, πρότεινε δύο μέτρα: την αναλογική αντιπροσώπευση και ένα σύστημα πολλαπλής ψήφου. Θα ακολουθήσουμε εδώ μια αντίστροφη πορεία, παρουσιάζοντας πρώτα τα μέτρα αυτά με ένα σύντομο σχολιασμό, και αναλύοντας στη συνέχεια την αιτιολόγηση του Mill. Το πρώτο μέτρο, λοιπόν, είχε ως βάση το σύστημα του Thomas Hare, κατά το οποίο οι ψηφοφόροι καλούνταν να ψηφίσουν τους υποψηφίους της αρεσκείας τους όχι μόνο από τη δική τους εκλογική περιφέρεια, αλλά και από την επικράτεια. Εφόσον ο υποψήφιος συμπλήρωνε τον απαραίτητο αριθμό ψήφων για την είσοδό του στο Κοινοβούλιο, οι υπόλοιπες ψήφοι θα προσμετρούνταν στον επόμενο (ή τους επόμενους) υποψήφιο που είχε επιλέξει ο ψηφοφόρος με τη διαδικασία να εξακολουθεί ως την εξάντληση των ψήφων. Πρέπει να σημειωθεί πως ήταν απαραίτητο οι ψηφοφόροι να υπογράψουν τα ψηφοδέλτια, ώστε τα μέλη του Κοινοβουλίου να μπορούν να προσδιορίσουν τις εκλογικές τους περιφέρειες και οι ψηφοφόροι να είναι σε θέση να γνωρίζουν ποιος τους εκπροσωπεί. ²³⁰ Ένα τέτοιο σύστημα θα ωφελούσε την ανάδειξη κάθε ικανού υποψηφίου με ευρύτερη δημοφιλία και συνολικά της πνευματικής ελίτ του έθνους εις βάρος των δημαγωγών που ρύθμιζαν την κοινή γνώμη σε κάθε ξεχωριστή περιφέρεια.

²²⁷ Mill, *Concentrations*, ό.π., σσ. 408, 446-8. Αυτή η φράση αξίζει να αντιπαραβληθεί με μια άλλη του ίδιου έργου όπου, για την ιδιοκτησία ως προϋπόθεση ψήφου αντί της μόρφωσης, γράφει: «το τυχαίο έχει να κάνει πολύ περισσότερο με την άνοδο των ανθρώπων στην κοινωνία απ' ό,τι η αξία τους» (ό.π., σ. 474).

²²⁸ Mill, *On Reform*, CW25, σσ. 1105-7, *Considerations...*, CW19, σ. 386, *Thoughts on Parliamentary Reform*, CW19, σ. 324.

²²⁹ Mill, *Considerations*, CW19, σσ. 449-50, *To Henry Samuel Chapman*, July 8. 1858, CW15, σ. 559.

²³⁰ Paul B. Kern, «Universal Suffrage without Democracy: Thomas Hare and John Stuart Mill», *The Review of Politics*, Vol. 34, No. 3 (Jul., 1972), σσ. 306-22, σ. 308, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/1406497>.

Κατά συνέπεια, τα μέλη των εργατικών τάξεων κάθε περιοχής θα είχαν τόση επιρροή στη σύνθεση του Κοινοβουλίου, όση ήταν και η πρόθεση του νομοθέτη να τους δώσει.²³¹

Το δεύτερο μέτρο, αυτό της πολλαπλής ψήφου, θα λειτουργούσε ως εχέγγυο για την επιτυχία του πρώτου. Κατ' αρχάς, με αρχή την αξία της πνευματικής καλλιέργειας, θα αποκλείονταν από το εκλογικό δικαίωμα οι αναλφάβητοι καθώς και όσοι δεν γνώριζαν αριθμητική. Οι βασικές γνώσεις, θεωρούσε ο Mill, όφειλαν να είναι προσβάσιμες είτε ως δημόσιο αγαθό δωρεάν, είτε να παρέχονται με δίδακτρα αρκετά χαμηλά ώστε να επαρκεί για την κάλυψή τους και το χαμηλότερο εισόδημα. Μέσω αυτού του μέτρου, δεν επιθυμούσε τον παραγκωνισμό της πλειονότητας του φτωχότερου πληθυσμού αφού, καθώς πίστευε, η κοινωνία είχε υποχρέωση να εξασφαλίσει τη βασική εκπαίδευση καθολικά, για όποιον το επιθυμούσε. Σημείωνε, ωστόσο, πως όσοι είχαν χάσει το προνόμιο της παροχής εκπαίδευσης από ανεύθυνες κοινωνίες έπρεπε απλώς να υπομείνουν την κατάσταση.²³² Η τελευταία αυτή άποψη έχει δεχτεί κριτικές.²³³ Δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως η πρόταση του Mill αφορά την αναμορφωμένη κοινωνία, στην οποία θα έχει προηγηθεί το σύστημα καθολικής παιδείας και χάρη στο οποίο κανείς δεν θα έμενε αποκλεισμένος, πλην όσων δεν επιθυμούσαν οι ίδιοι τη βελτίωσή τους.²³⁴ Εκτός από τους αναλφάβητους, το εκλογικό δικαίωμα θα στερούνταν εξίσου όσοι είχαν χρεοκοπήσει εφόσον δεν είχαν ξεπληρώσει τα χρέη τους, όσοι δεν πλήρωναν άμεσους φόρους και εκείνοι που συντηρούνταν με επιδόματα πρόνοιας. Για τον Mill, ήταν παράλογο να αποφασίζουν για τις οικονομικές υποθέσεις της χώρας άνθρωποι που δεν συνεισέφεραν στο κράτος. Καθώς αναγνώριζε τη δεινή κατάσταση των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων, για να επιτευχθεί η καθολικότητα της ψήφου ήταν ανάγκη η έμμεση φορολογία, που επιβάρυνε κυρίως τους φτωχούς, να μειωθεί ή, μια λύση ήταν, να αντικατασταθούν κάποιοι έμμεσοι φόροι από άμεσους κεφαλικούς, στην αποπληρωμή των οποίων θα μπορούσαν να αντεπεξέλθουν και οι φτωχοί.²³⁵

Για όσους προβλεπόταν η συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες, κριτήριο επιμερισμού των ψήφων αποτελούσε η πνευματική τους καλλιέργεια και η επιτυχία τους στην κοινωνία. «[Ο]λοι θα πρέπει να έχουν φωνή», γράφει ο Mill, αλλά «ότι όλοι θα πρέπει να έχουν ισότιμη φωνή είναι εντελώς διαφορετική υπόθεση».²³⁶ Αυτό σήμαινε πως δυο γνώμες πάνω σε ένα ζήτημα δεν ήταν ίσης αξίας, αφού η μία από τις δύο θα ήταν προϊόν ανώτερης ευφυΐας ή αρετής. Πολύ περισσότερο στα

231 Mill, *Considerations...*, ό.π., σσ. 454-6, Mill, *Recent Writers on Reform*, 1859, CW19, σσ. 360-5, *Representation of the People* [2], 1866, CW28, σ. 62.

232 Mill, *Considerations*, CW19, σ. 470.

233 Βλ. σχετικά Crawford Brough Macpherson, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, μτφ. Ε. Κασίμη, Γνώση, Αθήνα, 1986, σ. 89.

234 Mill, ό.π., σσ. 470-1.

235 Ό.π., σσ. 471-3.

236 Mill, *Considerations...*, CW19, σ. 473.

ζητήματα που αφορούσαν την ευημερία της χώρας, δεν ήταν δυνατό όλες οι απόψεις να έχουν την ίδια επιρροή. Το σύστημα πολλαπλής ψήφου που πρότεινε θα έθετε ως κριτήριο όχι την ιδιοκτησία, που ως τότε αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την ψήφο και την οποία ο ίδιος απέδιδε περισσότερο στην τύχη, σε αντίθεση με την επίκτητη αξία του ανθρώπου, αλλά την εκπαίδευση του ψηφοφόρου. Με την απουσία ενός εθνικού συστήματος εξετάσεων, μόνη λύση ήταν οι ψήφοι να κατανεμηθούν σύμφωνα με το επάγγελμα ή την απασχόληση του ψηφοφόρου ως μοναδική ένδειξη της αυτοβελτίωσής του.²³⁷ Η ομάδα των καλλιεργημένων και των ταλαντούχων θα έχαιραν της πλειονότητας των ψήφων: οι εργοδότες, οι βιομήχανοι, οι επιχειρηματίες και οι έμποροι, οι αρχιεργάτες και οι ειδικευμένοι εργάτες ως ευφυέστεροι των απλών εργατών θα διέθεταν αντίστοιχα τέσσερις έως δύο ψήφους αντιστοίχως, ενώ με την παραχώρηση πέντε ή έξι ψήφων θα επιβραβεύονταν οι άνθρωποι του πνεύματος και τα επαγγέλματα που απαιτούσαν διανοητικό κόπο όπως οι επιστήμονες, οι καλλιτέχνες, οι δημόσιοι λειτουργοί και οι απόφοιτοι πανεπιστημίου.²³⁸ Τέλος, καθιστούσε σαφές πως το σύστημα πολλαπλών ψήφων προϋπέθετε τη θέσπιση ενός θεσμού εθελοντικών εξετάσεων, ώστε τα μέλη των φτωχότερων τάξεων, *παρ' όλες τις δυσκολίες και τα εμπόδια*, αλλά και οποιοσδήποτε άλλος το επιθυμούσε, να μπορούν να αποδείξουν πως διέθεταν τα απαραίτητα πνευματικά εφόδια για τη συμμετοχή τους στην εκλογική διαδικασία.²³⁹

Τα μέτρα που πρότεινε ο Mill έχουν δεχτεί έντονη κριτική για αντιδημοκρατικό χαρακτήρα, όπως θα δούμε και παρακάτω. Θα πρέπει να σταθούμε στη συλλογιστική πίσω από αυτό το μοντέλο. Πρώτη επισήμανση είναι πως για τον Mill η ψήφος, πάνω από δικαίωμα στην αυτοπροστασία, ήταν ένα καταπίστευμα της κοινωνίας στον ψηφοφόρο, ένα καθήκον του πολίτη προς τους συμπολίτες του.²⁴⁰ Ως εκ τούτου, η εμπιστοσύνη της ψήφου σε έναν αναλφάβητο και με μηδενική γνώση για τα κοινά, αντιστοιχούσε στην παραχώρηση σ' ένα ανήλικο παιδί ενός δικαιώματος, ή μάλλον μιας διαστρεβλωμένης έννοιας του δικαιώματος, να ασκεί δύναμη πάνω στους άλλους.²⁴¹ Για τους ίδιους λόγους εναντιώθηκε στο αίτημα των Χαρτιστών για μυστική ψηφοφορία: έπρεπε οι πολίτες να ψηφίζουν υπό το φως της δημοσιότητας ώστε οι επιλογές τους να

237 Ό.π., σσ. 474-5, John Stuart Mill, *To Herbert Spencer*, March 27 1859, CW15, σσ. 608-9. Κατά τον Mill: «εάν υπήρξε ποτέ μια πολιτική αρχή φιλελεύθερη και συντηρητική ταυτόχρονα, είναι αυτή των μορφωτικών προσόντων» (*Thoughts on Parliamentary Reform*, ό.π., σ. 327). Φιλελεύθερη γιατί ένα εγγράμματο εκλογικό σώμα θα ευνοούσε την ελευθερία και συντηρητική γιατί η καθολική ψήφος δεν θα καθιερωνόταν κατευθείαν (Schapiro, ό.π., σ. 85). Για την ιστορία της ψήφου από τη σκοπιά του βικτωριανού φιλελευθερισμού βλ. το βιβλίο του Kahan, *Liberalism in Nineteenth-Century Europe*.

238 Mill, *Thoughts on Parliamentary Reform*, ό.π., σσ. 324-5.

239 Mill, *Considerations...*, ό.π., σ. 476.

240 Ό.π., σ. 404, 489, Mill, *Thoughts on Parliamentary Reform*, ό.π., σ. 328, *To Harriet Mill*, June 30 1854, CW14, σ. 221.

241 Mill, *Considerations*, ό.π., σ. 470, *Thoughts on Parliamentary Reform*, ό.π., σσ. 323-4, *Recent Writers on Reform*, ό.π., σ. 364.

μπορούν να κρίνονται από τους συμπολίτες τους.²⁴²

Έπειτα, η κατάκτηση μιας σωστής δημοκρατίας προϋπέθετε την ανάθεση των ζωτικών της λειτουργιών σε εξειδικευμένο προσωπικό, όπως στις δημόσιες υπηρεσίες. «Εάν υπάρχει κανείς [...] που υποστηρίζει ότι ο κόσμος δεν είναι φτιαγμένος μόνο για τα άτομα με ικανότητες, και ότι η μετριότητα πρέπει να έχει εξίσου το μερίδιό της, απαντώ, βεβαίως, αλλά όχι στη διαχείριση των υποθέσεων της Πολιτείας». Από αυτή τη μετριότητα, υπενθυμίζει σε κάποιο άλλο κείμενο ο Mill, δεν κατάφερε να γλιτώσει καμμία κυβέρνηση παρά μόνο όταν αφέθηκε στην επιρροή μια πιο προικισμένης και μορφωμένης μειονότητας.²⁴³ Το διανοητικό σθένος που αποζητούσε για το δημοκρατικό πολίτευμα, είχε λάμψει στην πολιτική οργάνωση της Αρχαίας Ρώμης και τη Σύγκλητο, το σώμα που ασκούσε ουσιαστικά την κυβέρνηση και αποτελείτο από ανθρώπους που είχαν αφιερώσει τη ζωή τους στην ενασχόληση με τα κοινά.²⁴⁴ Μολοντούτο, το αξίωμα της ελεύθερης κυβέρνησης ήταν αδιαπραγμάτευτο. Η ταξικά προσανατολισμένη νομοθεσία δεν μπορούσε να επέλθει αποκλειστικά από τους εργάτες αλλά και από τις ανώτερες τάξεις. Κατά συνέπεια, ούτε η επιβολή μιας τάξης πεφωτισμένων εις βάρος του λαού ήταν επιθυμητή διότι «εάν η εγγράμματη και καλλιεργημένη τάξη, ενσωματωνόταν και πειθαρχούσε σε ένα κεντρικό όργανο, θα μπορούσε να γίνει στην Ευρώπη ό,τι είναι στην Κίνα η Κυβέρνηση –ανεξέλεγκτη από κάθε δύναμη που διαθέτει η μάζα των πολιτών, και εξουσιοδοτημένη να αναλάβει δίκην γονέα την κηδεμονία όλων των λειτουργιών της ζωής. Το πιθανότερο αποτέλεσμα θα ήταν ένας πιο σκοτεινός δεσποτισμός, ένας ακόμα πιο εχθρικός στην πρόοδο απ' ότι έχουν αποδειχθεί οι στρατιωτικές μοναρχίες ακόμα και οι αριστοκρατίες».²⁴⁵

Η πολλαπλή ψήφος θα εξασφάλιζε το δικαίωμα στις φωνές των πιο καλλιεργημένων πνευματικά να μην πνιγούν μέσα σ' εκείνες του όχλου, χωρίς όμως να επιτραπεί κατάχρηση του

242 Mill, *Considerations*, ό.π., σσ. 491-2, *To Thomas Bayley Potter*, March 16 1865, CW16, σ. 1014. Σχετικά με την καταδίκη της μυστικής ψηφοφορίας από τον Mill, ο Schapiro υπογραμμίζει την συντηρητική του θέση, καθώς δεν κατανόησε πως επρόκειτο στην ουσία για ένα ωφελιμιστικό μέσο κατά το οποίο ο φτωχός εργάτης θα μπορούσε να ψηφίζει απαλλαγμένος από το φόβο του εργοδότη του. Ωστόσο για τον Mill, ο εκφοβισμός και η χειραγώγηση της γνώμης των ψηφοφόρων δεν υφίστατο πια στα σύγχρονα κράτη και η μυστική ψηφοφορία ήταν μια ανάγκη του παρελθόντος (Schapiro, ό.π., σ. 88, Mill, *Considerations...*, ό.π.). Για την απόρριψη της μυστικής ψηφοφορίας, βλ. το *Parliamentary Reform* στην εισαγωγή του Alexander Brady στο CW18, σσ. xxx-xxv. Για τη σημασία της φανεράς ψήφου σήμερα μέσα από τη συλλογιστική του Mill, βλ. *Actual Publicity* στο Axel Gosserie, «Publicity», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2010 Edition), Edward N. Zalta (ed.), διαθέσιμο στο <https://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/publicity/>. Τέλος, υπάρχει ένα άρθρο του Mill του 1865 όπου επαναφέρει το ζήτημα της μυστικής ψήφου ως ανάγκη προστασίας από τους *τυράννους*, όχι όμως για τους Βρετανούς πολίτες. Σχετικά, βλ. Alex Zakaras, «John Stuart Mill, Individuality and Participatory Democracy», στο Nadia Urbinati, Alex Zakaras, *J.S. Mill's Political Thought: A Bicentennial Reassessment*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, σσ. 211-2.

243 Mill, *Considerations*, ό.π., σ. 389-90, 440, *Reform of the Civil Service*, 1854, CW18, σ. 210, Μιλλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σ. 116.

244 Mill, *Considerations*, ό.π., σσ. 437-8.

245 John Stuart Mill, *Guizot's Essays and Lectures on History*, 1845, CW20 σ. 370, *Considerations*, ό.π., σ. 440.

προνομίου αυτού εις βάρος της υπόλοιπης κοινωνίας.²⁴⁶ Αντικρουόμενες είναι οι απόψεις για το αν αποτελούσε μεταβατικό μέτρο ή μόνιμο σύστημα.²⁴⁷ Πράγματι ο Mill αναφέρεται στο σύστημα που εμπνεύστηκε ως «ένα πρότυπο για την αριστεία» παρά ως ένα πρακτικό μέσο μέχρι την μετάβαση στην ισότιμη ψήφο και, αντίθετα με τις κριτικές συγχρόνων του για την αντιδημοκρατικότητά του, ο ίδιος το θεωρούσε δημοκρατικό.²⁴⁸ Ωστόσο, σε μεταγενέστερα γραπτά παρατηρούμε πως αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο απόσυρσης του μέτρου εφόσον υπάρξει κάποιο καλύτερο ή θεσμοθετηθεί το επιθυμητό σύστημα δημόσιας παιδείας, και πάντα με τη συνύπαρξη του συστήματος Hare που θεωρούσε αναγκαίο γιατί θα εξασφάλιζε την προστασία της κοινωνίας και της ατομικότητας από τον κίνδυνο των ομαδικών συμφερόντων.²⁴⁹

Κλείνοντας την αναφορά στο μοντέλο αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας του Mill, το οποίο καθώς θα δούμε περιελάμβανε τη συμμετοχή των γυναικών, πρέπει να αναφερθούμε στην άποψή του σχετικά με δυο ζητήματα που αφορούσαν το βουλευτικό αξίωμα και ήταν συνδεδεμένα με τη συμμετοχή των εργατικών τάξεων στην πολιτική. Αρχικά, επιθυμούσε το κράτος ή οι τοπικές αρχές να επωμίζονται τα έξοδα για την προεκλογική εκστρατεία των βουλευτών (με ένα όριο τις 50 ή 100 λίρες) καθώς και ό,τι συνεπαγόταν μια προεκλογική περίοδος (δημοσκοπήσεις, απαραίτητος εξοπλισμός για τις προεκλογικές ομιλίες), καθώς ένα σύστημα που θα επέβαλε στους υποψήφιους βουλευτές να αναλαμβάνουν μόνοι τα έξοδά τους, θα αντιστοιχούσε στο ανεπιθύμητο εισοδηματικό κριτήριο και θα ανέκοπτε την πιο ενεργητική συμμετοχή των μελών των εργατικών τάξεων στα κοινά.²⁵⁰ Ωστόσο, η εναντίωσή του στη βουλευτική αποζημίωση, μάλλον θα είχε το παραπάνω αποτέλεσμα. Για τον Mill, η πληρωμή των βουλευτών θα επέφερε τη δημιουργία μιας τάξης ανθρώπων αφοσιωμένων αποκλειστικά στο κινήγι μιας θέσης στο κοινοβούλιο για τα χρήματα, αδιάφορων εντέλει για την ευημερία της κοινωνίας. Αν ένα άτομο ήταν πράγματι ικανό για το

246 Mill, *Considerations...*, CW19, σ. 476.

247 Βλ. Ντέιβιντ Χέλντ, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφ. Ε. Τζιαντζή, Στάχυ, Αθήνα, 1995, σ. 101.

248 Mill, *Thoughts on Parliamentary Reform*, ό.π., σσ. 328–9, *Considerations*, ό.π., σ. 478, *To John Elliot Cairnes*, March 2, 1859, CW15, σ. 596, Schapiro, σ. 86. Σε γράμμα του δηλώνει την ευχαρίστησή του για την αποδοχή του συστήματος που πρότεινε από τον φίλο του Owen, Holyoake (John Stuart Mill, *To George Jacob Holyoake*, March 2, 1859, CW15, σ. 597). Σχετικά με τον Holyoke, συνιστάται το Barbara J. Blaszak, *George Jacob Holyoake (1817-1906) and the Development of the British Cooperative Movement*, Edwin Mellen Press, χ.τ., 1988.

249 John Stuart Mill, *To Charles A. Cummings*, Feb. 23. 1863, CW15, σ. 843, *Autobiography*, ό.π., σ. 261, *To Thomas Bayley Potter*, March 16, 1865, CW16, σσ. 1013-4. Ο Mill φαίνεται διατεθειμένος να εγκαταλείψει την πολλαπλή ψήφο εφόσον έχει αρχίσει να συνδέεται με την ιδιοκτησία ως κριτήριο (Mill, *To Max Kyllmann*, Feb. 15. 1865, CW16, σσ. 997-8). Όταν στο Κοινοβούλιο διαπίστωσε πως υπήρχε άρνηση για την ψήφο στους εργάτες, ζήτησε να εκπροσωπηθούν τουλάχιστον «ως τάξη, αν δεν μπορούν ως ανθρώπινα όντα» (Mill, *Representation of the People* [2], 1866, CW28, σ. 62).

250 Mill, *Considerations...*, ό.π., σ. 496, *Thoughts on Parliamentary Reform*, ό.π., σσ. 319-21. Ο Mill διαπιστώνει τη μειωμένη συμμετοχή από τη μεριά των εργατικών τάξεων λόγω των προεκλογικών εξόδων (John Stuart Mill, *To R. C. Moadge*, Dec. 7. 1868, CW16, σσ. 1514-5) και δηλώνει άρνηση να ξοδέψει χρήματα για την εκλογή του, λόγω οικονομικών δυσκολιών αλλά, κυρίως, πεποιθήσεων (John Stuart Mill, *To James Beal*, March 7, 1865, CW16, σ. 1006).

αξίωμα του βουλευτή, έπρεπε να βοηθηθεί οικονομικά ως προς τη συντήρησή του από τους υποστηρικτές του, μια μορφή αποζημίωσης χρήσιμη και έντιμη για τις εργατικές τάξεις, οι οποίες «είναι απολύτως ικανές να υποστηρίζουν τους κοινοβουλευτικούς τους αντιπροσώπους, όπως κάνουν ήδη οι διαχειριστές των συνδικάτων τους».²⁵¹

3.3. Γυναικεία ψήφος και χειραφέτηση: η εργάτρια στο επίκεντρο

Εξετάζοντας το μοντέλο αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας του Mill, είδαμε πως ο φιλόσοφος θεωρεί αναγκαία τη συμμετοχή των γυναικών στη δημοκρατία με την κατοχύρωση προς αυτές του εκλογικού δικαιώματος.²⁵² Κρίνεται επιθυμητό, ωστόσο, να θίξουμε ένα σημείο των προτάσεων του για αυτή τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής σε σχέση με τις εργατικές τάξεις, με κύριο στόχο η διύλιση του θέματος να αναδείξει τη σημασία των θέσεων του σχετικά με τάξεις αυτές. Πράγματι, με μια προσεκτική ανάγνωση των θέσεων του φιλοσόφου επί του ζητήματος, καταφέρνει κανείς να διακρίνει την πίστη του πως με την εκπαίδευση των γυναικών –την παιδεία καθεαυτήν αλλά και την πολιτική συμμετοχή ως εκπαιδευτική διαδικασία– θα σημειωνόταν σημαντική πρόοδος στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που ταλάνιζαν τις εργατικές τάξεις και τους απόρους. Το ερέθισμα, ωστόσο, για την παρούσα προβληματική, μας δίνεται από την κριτική που ασκήθηκε στον Mill για το έργο του αναφορικά με τη γυναικεία υποταγή (*The Subjection of Women*, 1869), ότι, δηλαδή, το ενδιαφέρον του για τη χειραφέτηση των γυναικών εξαντλείται στην περίπτωση όσων από αυτές ανήκαν στη μεσαία και ανώτερη τάξη. Έχοντας λεπτομερώς αναλύσει τη σημασία που αποδίδει ο στοχαστής στην αυτονομία και ανεξαρτησία του ατόμου ώστε, μέσω του προσωπικού του ζήλου, να επιτύχει τη βελτίωσή του, και συνδέοντας αυτές τις αρχές της ελευθερίας με το αίτημα για την απελευθέρωση των γυναικών, επιθυμούμε να αποδείξουμε πως ο Mill πράγματι ενδιαφερόταν για τα συμφέροντα των φτωχότερων τάξεων της κοινωνίας.

Στο περί ου ο λόγος έργο του Mill, ο στοχαστής προτάσσει το αίτημα της αντιμετώπισης των γυναικών ως ίσων με τους άνδρες, τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια σφαίρα. Χωρίς να επεκταθούμε στα ζητήματα που θίγονται στις σελίδες του συνολικά, καθώς στην ουσία του το θέμα το έργου εκφεύγει της προβληματικής στην οποία επικεντρωνόμαστε, θα κάνουμε μια συνοπτική αναφορά στα βασικότερα σημεία. Ο Mill, θεωρώντας την υφιστάμενη κατάσταση ως μία αδικία που έπρεπε να σταματήσει, στέκεται κριτικά απέναντι στην πατριαρχία. Στο πλαίσιο αυτό, εναντιώνεται στις θεωρίες που επικαλούνταν τη βιολογία για την αιτιολόγηση της υποδεέστερης

251 John Stuart Mill, *To Henry Samuel Chapman*, ό.π., σ. 559, *Considerations*, ό.π., σσ. 498-500, *Recent Writers On Reform*, ό.π., σσ. 368-9.

252 Mill, *Considerations*, CW19., σσ. 479-81.

φύσης της γυναίκας, όπως ότι το μικρότερο κεφάλι της γυναίκας συνεπαγόταν μικρότερο εγκέφαλο και άρα πιο χαμηλή νοητική ικανότητα,²⁵³ ενώ δεν παραλείπει να εξηγήσει πως η διαφορά στις νοητικές λειτουργίες των γυναικών, που κατά τον ίδιο είναι πιο «διαισθητικές», ευθυνόταν η κατεύθυνση της αγωγής τους ή η ελλιπής, εν συγκρίσει με των ανδρών, μόρφωσή τους.²⁵⁴ Για τους ίδιους λόγους, οι γυναίκες δεν είχαν καταφέρει να επιδείξουν αξιοσημείωτα έργα στις τέχνες, την επιστήμη ή τη φιλοσοφία.²⁵⁵

Ως προς τον ιδιωτικό βίο, σημειώνει πως «ο νόμος της υποτέλειας στον γάμο αντιφάσκει τερατωδώς προς όλες τις αρχές του σύγχρονου κόσμου, και προς όλες τις εμπειρίες μέσ' από τις οποίες αναδύθηκαν αργά και βασανιστικά αυτές οι αρχές. Είναι η μόνη περίπτωση [...] όπου ένα ανθρώπινο πλάσμα στο απόγειο όλων του των ικανοτήτων επαφίεται στο έλεος ενός άλλου ανθρώπινου όντος, με την ελπίδα ότι αυτός ο άλλος θα χρησιμοποιήσει τη δύναμή του μόνο για το καλό του προσώπου που υποτάσσεται σε αυτόν».²⁵⁶ Με την είσοδό τους στον έγγαμο βίο, οι γυναίκες αυτομάτως παραχωρούσαν κάθε τους δικαίωμα στο σύζυγό τους, ο οποίος εφεξής γινόταν κύριός τους. Η περιουσία που θα αποκτούσε η γυναίκα, είτε από κληρονομία είτε από δική της προσπάθεια, περνούσε αυτοδικαίως στον σύζυγο.²⁵⁷

Επιπροσθέτως, η θέση της γυναίκας, που η κοινωνία είχε περιορίσει σε όσα αφορούσαν τη σφαίρα του ιδιωτικού, δεν της επέτρεπε να αναπτύξει τις ιδιαίτερες κλίσεις της. Έχοντας επωμιστεί τη φροντίδα της οικογένειας και την επίβλεψη του νοικοκυριού, επικεντρωνόταν σε αυτές τις ασχολίες με όλη της την προσοχή. Ως εκ τούτου, ο Mill θεωρεί πως μια γυναίκα που είχε χρέος να φροντίζει για το νοικοκυριό, δεν έπρεπε να εργάζεται παράλληλα σε κάποια έμμισθη εργασία προς ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος: «Όπως όταν ένας άνδρας διαλέγει επάγγελμα, έτσι και όταν μια γυναίκα παντρεύεται, μπορεί γενικά να θεωρηθεί ότι επιλέγει τη διαχείριση ενός νοικοκυριού και την ανατροφή οικογένειας ως πρώτη από τις δυνατές της επιδιώξεις, για όσα χρόνια από τη ζωή της μπορεί να απαιτήσει· και ότι εκ τούτου παραιτείται, όχι απ' όλα τα άλλα αντικείμενα και ενασχολήσεις, αλλά από όσα δεν είναι συμβατά με τις απαιτήσεις αυτού».²⁵⁸ Συν τοις άλλοις, έστω και αν η οικονομική κατάσταση επέτρεπε την ανάθεση αυτής της δουλειάς σε υπηρέτριες, η σύζυγος έπρεπε να μεριμνά για την εικόνα της οικογένειας στην κοινωνία, η οποία της επέβαλλε να παρουσιάζεται πάντα ελκυστική και χαριτωμένη· μια διαδικασία δαπάνης χρόνου, δηλαδή, για την επίδειξη καλού γούστου, που τους στερούσε τον χρόνο για ενασχόληση με τον στοχασμό, τις τέχνες

253 John Stuart Mill, *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, μτφ. Φ. Τερζάκης, Νόηση, Αθήνα, 2013, σ. 118.

254 Ό.π., σσ. 100-103, 107-108

255 Ό.π., σσ. 124, 127, 130.

256 Ό.π., σ. 142.

257 Ό.π., σ. 66.

258 Ό.π., σσ. 93-94.

ή τις επιστήμες.²⁵⁹ Η κοινωνία υποχρέωνε τη γυναίκα-σύζυγο σε μία συνεχή αυτοθυσία, όπου στο τέλος μοναδική της ανταμοιβή θα ήταν η άρρηκτα συνδεδεμένη με τον σύζυγο υπόληψή της.²⁶⁰

Η κριτική στον μιλλιανό συλλογισμό έχει δύο προεκτάσεις. Η πρώτη ερείδεται στη θεωρία του φεμινισμού, και προσάπτει στον Mill ότι, μολονότι θεωρητικά απέδειξε ότι η δημόσια και η ιδιωτική σφαίρα αλληλεπιδρούν και πως η ισότιμη συμμετοχή στα δημόσια πράγματα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς αλλαγές στον ιδιωτικό βίο, σε ό,τι αφορούσε τον τελευταίο, δεν πρότεινε τομές που θα υπερέβαιναν πράγματι την ανισότητα.²⁶¹ Συγκεκριμένα, ενώ ισχυρίζεται πως οι γυναίκες θα έπρεπε να μπορούν ελεύθερα να επιλέξουν ανάμεσα σε καριέρα ή γάμο και οικογένεια, υπονοεί πως ούτως ή άλλως θα επέλεγαν το δεύτερο.²⁶² Έπειτα, υποστηρίζοντας πως η οικογένεια ως επιλογή αντιστοιχεί στην επιλογή επαγγέλματος, και άρα δεν πρέπει να ασχοληθούν με άλλες δραστηριότητες που θα μείωναν την απόδοσή τους στη φροντίδα του νοικοκυριού, θεωρεί πως το νοικοκυριό είναι αποκλειστική υποχρέωση της γυναίκας και αρνείται να προτείνει το διαχωρισμό των οικιακών εργασιών, αφήνοντας εντέλει τη γυναίκα δέσμια της ζωής στον οίκο.²⁶³

Η δεύτερη κριτική, που μας ενδιαφέρει άμεσα, έχει ταξικό προσανατολισμό και υπαγορεύει πως ο Mill, κατά την υπεράσπιση των γυναικών, δεν λαμβάνει υπ' όψιν τις εργατικές τάξεις.²⁶⁴ Για την κατανόησή της, πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν κάποια κοινωνιολογικά στοιχεία για τη ζωή των γυναικών των εργατικών τάξεων, καθώς θα ήταν ανέφικτο να αμελήσουμε αυτήν την πτυχή του ζητήματος, δεδομένου κιόλας πως για η γυναίκα που επιθυμούσε να μορφωθεί και να αναπτύξει κάποια ασχολία εκτός νοικοκυριού, παράγοντες όπως το εισόδημα και ο ελεύθερος χρόνος αποτελούσαν τα βασικά κριτήρια.²⁶⁵

Η εκβιομηχάνιση της οικονομίας στις αρχές του 19ου αιώνα, είχε μετατοπίσει το κέντρο της εργατικής δύναμης από την αγροτική απασχόληση στον τομέα της βιομηχανίας, του εμπορίου και των υπηρεσιών. Βασικές πηγές απασχόλησης για τις γυναίκες της εργατικής τάξης αποτελούσαν η εργασία ως υπηρέτριες ή δασκάλες, η πιλοποιία, η βιομηχανία βάμβακος και τα πλυντήρια, ενώ προς το τέλος του αιώνα είχε καταγραφεί απασχόληση γυναικών σε βαριές χειρωνακτικές εργασίες, όπως η απασχόληση στα μεταλλωρυχεία.²⁶⁶ Για τις γυναίκες που δεν είχαν κάποια τύχη στην αγορά

259 Ό.π., σσ. 132-134.

260 Ό.π., σσ. 158-159.

261 Carole Pateman, *The Disorder of Women*, The Polity Press, Cambridge, 1989, σ. 129.

262 Mill, ό.π., σ. 64, «Πιστεύω ότι φοβούνται, όχι μήπως οι γυναίκες είναι απρόθυμες να παντρευτούν, γιατί δεν νομίζω ότι έχει κανένας πραγματικά τέτοια ανησυχία».

263 Susan Moller Okin, *Women in Western Political Thought*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1979, σσ. 226-227.

264 Okin, ό.π., σσ. 226.

265 June Purvis, *Hard Lessons: The Lives and Education of Working-Class Women in Nineteenth-Century England*, Polity Press, Cambridge, 1989, σσ. 25, 47.

266 Ό.π., σ. 26-27.

εργασίας, υπήρχε η λύση της πορνείας.²⁶⁷ Σημαντική ήταν η εργασία των παιδιών της οικογένειας αλλά και των ανύπαντρων θυγατέρων, καθώς προσαύξαναν το εισόδημα της οικογένειας. Πολλά νεαρά κορίτσια εργάζονταν ως υπηρέτριες –όπου συχνά ξυλοκοπούνταν απ' τους εργοδότες τους και δέχονταν παρεμβάσεις στην ιδιωτική τους ζωή–,²⁶⁸ ενώ με τον πολλαπλασιασμό των εργοστασίων από το 1850 και ύστερα, σε συνδυασμό με τις μεγαλύτερες απολαβές συγκριτικά με την απασχόληση ως οικιακές βοηθοί, οι γονείς προτιμούσαν να στέλνουν τις κόρες τους για εργασία εκεί, προκαλώντας αναστάτωση στις οικογένειες της αστικής τάξης που δυσκολεύονταν να βρουν υπηρετικό προσωπικό.²⁶⁹ Για εργαζόμενες που είχαν παντρευτεί, στο μόχθο της εργασίας και του νοικοκυριού –το οποίο ο βιομηχανικός καπιταλισμός, διακρίνοντάς το από την έμμισθη εργασία των ανδρών, το είχε αποκλείσει από τη σφαίρα της εργασίας– έπρεπε να προστεθεί ένα ακόμα άγχος: εκείνο του συζύγου που της στερεί το ίδιο της το εισόδημα και συχνά βιαιοπραγεί εναντίον της.²⁷⁰

Όσον αφορά τον τομέα της εκπαίδευσης, πρέπει να υπογραμμιστεί πως δεν ήταν δωρεάν, και με τις συνθήκες της εποχής, για μια γυναίκα της εργατικής τάξης αποτελούσε πολυτέλεια συνεπαγόμενη μεγάλες θυσίες. Εξαντλημένες και επιβαρυνμένες με το νοικοκυριό και την ανατροφή των παιδιών, την έμμισθη εργασία το εισόδημα της οποίας διαχειριζόταν ο σύζυγος και με ελάχιστο ελεύθερο χρόνο, οι εργάτριες παρακολουθούσαν τα βασικά μαθήματα γραφής, αριθμητικής και ανάγνωσης κατά κύριο λόγο.²⁷¹ Πολλές φορές, όταν η παρακολούθηση των μαθημάτων γινόταν χωρίς τη συγκατάθεση του συζύγου, οι παντρεμένες γυναίκες της εργατικής τάξης έρχονταν αντιμέτωπες με λεκτική ή και σωματική βία.²⁷² Όσον αφορά τα παιδιά των εργατών, δινόταν προτεραιότητα στην μόρφωση των αγοριών, ενώ τα κορίτσια με την εργασία τους ενίσχυαν το εισόδημα της οικογένειας. Παρόλα αυτά, κάποια κορίτσια που εργάζονταν ως υπηρέτριες είχαν πρόσβαση στις βιβλιοθήκες των εργοδοτών τους, ενώ με έξοδα των τελευταίων, πολλές νεαρές κοπέλες αποκτούσαν πρόσβαση στη βασική εκπαίδευση.²⁷³

Σε κάποιο σημείο στο έργο του για την υποταγή των γυναικών, ο Mill καταθέτει πως έστω και αν κατάφερνε κάποιος να κατανοήσει τις γυναίκες, η γνώση θα ήταν επιδερμική αφού θα είχε επιτύχει να καταγράψει τα γυναικεία χαρακτηριστικά μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου στην

267 Ό.π., σ. 34.

268 Ό.π., σ. 30.

269 Louise A. Tilly, Joan W. Scott, *Women, Work and Family*, Routledge, New York and London, 1987, σ. 114.

270 Judy Low, *Women and Industrialization, Gender at Work in Nineteenth-Century England*, Polity Press, Cambridge, 1990, σ. 74.

271 Purvis, ό.π., σσ. 40-41.

272 Ό.π., σσ. 45-46.

273 Tilly, Scott, ό.π., σ. 106. Αξίζει να σημειωθεί πως από το 1844 και το νομοσχέδιο για τα εργοστάσια στην Αγγλία, ο αριθμός παιδιών κάτω των δώδεκα ετών που παρακολουθούσε μαθήματα στο σχολείο αυξήθηκε, καθώς ο νόμος ανάγκαζε τους εργοστασιάρχες να μορφώνουν τους ανήλικους υπαλλήλους τους.

ιστορία.²⁷⁴ Θα μπορούσε η ετυμολογία να είναι πως ίδιος είχε αποτύχει να αφουγκραστεί ακόμα τις ανάγκες της φτωχής εργάτριας; Αν περιορίσουμε τη μελέτη μας σε ένα μόνο κείμενο του Mill μάλλον θα έχουμε αποτύχει να ερευνήσουμε με εμβρίθεια το θέμα που μας απασχολεί. Ιδίως ένα κείμενο που, σύμφωνα με την Urbinati, αποτελούσε ρητορικό λόγο προοριζόμενο για εγγράμματο κοινό. Σκοπός του άλλωστε, διευκρινίζει, δεν ήταν να παγιώσει μια γενική θεωρία περί δικαιοσύνης αλλά να παρουσιάσει το δεσποτισμό του γάμου και της κοινωνίας προς τις γυναίκες σε αναλογία με τις φιλελεύθερες αξίες της ισότητας και της ελευθερίας. Έτσι, η επιχειρηματολογία του αντλείται από την παραπάνω αναλογία και όχι από τη αρχή των ίσων ευκαιριών.²⁷⁵

«Είναι ένα καλό για τους ανθρώπους», σημειώνει ο Mill, «να σπάνε τα δεσμά τους, ακόμα και αν δεν επιθυμούν να περπατήσουν. Θα ήταν ήδη μια μεγάλη βελτίωση της ηθικής κατάστασης των γυναικών, να μην κηρύττονται πια από το νόμο ως ανίκανες να έχουν γνώμη, και να μην τους στερείται το δικαίωμα επιλογής, σχετικά με τα πιο σημαντικά ζητήματα της ανθρωπότητας».²⁷⁶ Η χειραφέτηση δεν ήταν ζήτημα σημαντικό μόνο για τις γυναίκες της αστικής τάξης, αλλά εξίσου σημαντικό –αν όχι σημαντικότερο στο πλαίσιο της κοινωνικής δικαιοσύνης που επιθυμούσε ο Mill– για τις γυναίκες του μόχθου. Με τη συμμετοχή της γυναίκας στην απελευθέρωση της εργασίας – όπως και της πολιτικής συμμετοχής– τα δεινά που κρατούσαν στη μίζερη στασιμότητα τους φτωχούς μπορούσαν να αμβλυνθούν. Οι εργάτριες θα γίνονταν κοινωνοί στην κοινή λογική που ξεκαθαρίζει πως η αγορά εργασίας δεν μπορεί να λειτουργήσει όταν είναι υπερπλήρης σε εργατικό δυναμικό: «Σπανίως είναι επιλογή της γυναίκας οι μεγάλες οικογένειες· σε εκείνη πέφτει (μαζί με όλο το σωματικό πόνο και ένα μεγάλο τουλάχιστον μερίδιο από τις στερήσεις) όλη η ανυπόφορη και επαχθής φροντίδα του σπιτιού λόγω της υπερβολής [...] Δεν θα υπήρχε ανάγκη, ωστόσο, για ποινικές κυρώσεις [για τις ανεύθυνες γεννήσεις παιδιών], αν στις γυναίκες δίνονταν [...] τα ίδια δικαιώματα με των ανδρών. Επιτρέψτε τους να πάνουν να περιορίζονται από συνήθεια σε μία φυσική λειτουργία ως μέσον επιβίωσης και πηγή επιρροής, και θα έχουν για πρώτη φορά ισότιμη φωνή με τους άνδρες σε ό,τι αφορά την εν λόγω λειτουργία: και από όλες τις βελτιώσεις που έχουν φυλαχτεί για την ανθρωπότητα που είναι δυνατό να προβλέψει τώρα κανείς, καμμία δεν θα μπορούσε να αναμένεται τόσο γόνιμη όπως αυτή για κάθε είδος σχεδόν ηθικής και κοινωνικής ωφέλειας».²⁷⁷

Πρέπει να αναφερθεί πως το ζήτημα της γυναικείας εργασίας προσκρούσει σε κάποια ζητήματα της μιλλιανής θεωρίας και τα οποία εθίγησαν στα προηγούμενα κεφάλαια. Κατά πρώτον, είδαμε πως ο Mill θεωρεί την εργασία των παντρεμένων γυναικών ως αιτία του χαμηλού μισθού των συζύγων τους και προτιμά η γυναίκα να μεγαλώνει τα παιδιά από το να εργάζεται εκτός

274 Mill, ό.π., σσ. 53, 56, 59.

275 Urbinati, ό.π., σσ. 182, 184.

276 Mill, *Considerations*, ό.π., σ. 480.

277 Mill, *Principles...*, CW2, σσ. 372-3, John Stuart Mill, *To Professor [Henry?] Green*, April 8 1852, CW14, σσ. 80-1.

σπιτιού. Επιπλέον, η κοινή γνώμη που ο Mill επιθυμούσε να διαμορφωθεί από την παιδεία ανάμεσα στα μέλη των εργατικών τάξεων καθιστούσε σαφές πως οι χαμηλοί μισθοί και η στάσιμη οικονομική τους κατάσταση οφείλεται στην υπερπλήρωση της αγοράς εργασίας. Στην παρούσα αντινομία, καλείται να μας διαφωτίσει η μελέτη των Sigot και Beaurain για το θέμα των εργαζόμενων έγγαμων γυναικών στη θεωρία του Mill.

Αρχικά, μας παραπέμπουν σε ένα νεανικό κείμενο του Mill, το *On Marriage* (1832-b3), στο οποίο ο στοχαστής σημειώνει πως η γυναίκα θα απέφευγε να ενταχθεί στην αγορά εργασίας για να μην επιβαρύνει τον ήδη μεγάλο ανταγωνισμό ανάμεσα στους εργάτες. Όμως αυτό πρέπει να φορά τις έγγαμες, καθώς οι γυναίκες πρέπει να έχουν την ελευθερία να επιλέξουν αν θα παντρευτούν ή όχι –ο γάμος, δηλαδή, αποτελεί ζήτημα επιλογής και όχι αναγκαιότητας.²⁷⁸ Ως προς τη θεωρία του Mill για τους μισθούς και την εξάρτησή τους από την προσφορά και τη ζήτηση εργασίας, υπενθυμίζουν πως αυτή η σχέση αφορά το κεφάλαιο και την μετρίως σκληρή και δυσάρεστη ανειδίκευτη εργασία και πως κριτήριο για το ύψος του μισθού, σύμφωνα και με τη σμιθιανή σκέψη στην οποία στηρίζεται ο Mill, αποτελεί η ευχαρίστηση ή μη της εργασίας, η ευκολία ή η δυσκολία της.²⁷⁹ Ωστόσο, οι χαμηλότεροι μισθοί στων γυναικών σε σχέση με τους άνδρες, προέκυπταν από το γεγονός πως σε πολλούς τομείς εργασίας στους οποίους απασχολούνταν, όπως η παροχή υπηρεσιών σε σπίτια, ο μισθός δεν προέκυπτε από τον ανταγωνισμό αλλά από τη συνήθεια. Περί το 1841, κατά τους Sigot και Beaurain, παραπάνω από το μισό του απασχολούμενου γυναικείου πληθυσμού εργάζονταν ως υπηρετικό προσωπικό, συνεπώς, η απασχόλησή τους δεν ενέπιπτε στον ανταγωνισμό. Τέλος, υπογραμμίζεται πως η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας θα λειτουργούσε αποτρεπτικά προς την γέννηση παιδιών, αφού μέσω αυτού και σε συνδυασμό με τον γάμο ως επιλογής, οι γυναίκες θα επέλεγαν να παντρευτούν σε μεγαλύτερη ηλικία, εκεί που οι δείκτες γονιμότητας είναι χαμηλότεροι.²⁸⁰

278 Nathalie Sigot, Christophe Beaurain. «John Stuart Mill and the Employment of Married Women: Reconciling Utility and Justice,», *Journal of the History of Economic Thought*, Informa UK (Taylor & Francis), 2009, 31 (3), σ. 13, διαθέσιμο στο <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00637276/document>, John Stuart Mill, *On Marriage*, 1832-4, CW21, σ. 43.

279 Sigot, Beaurain, ό.π., Mill, *Principles...*, CW2, 336-7.

280 Sigot, Beaurain, ό.π., σσ. 14-5. Οι ηλικίες γάμου στην Αγγλία ήταν σχετικά μεγάλες. Το 1851, 70% των γυναικών μεταξύ 20 και 24 ετών ήταν ανύπαντρες (Hunt, ό.π., σ. 33).

4. Στρογγυλή τράπεζα: κριτικές στη μιλλιανή θεωρία

Φιλελεύθερος ή σοσιαλιστής; Υπέρμαχος της δημοκρατίας ή μιας αριστοκρατίας του πνεύματος; Οι κριτικές που έχουν ασκηθεί στη θεωρία του John Stuart Mill αθροούνται και διαφέρουν, κατ' αναλογία, θα λέγαμε, του εύρους των θεμάτων με τα οποία καταπιάστηκε και του βάθους της σκέψης του. Η θεώρησή του για τα προβλήματα των τάξεων των απόρων και των εργατών, κεντρικά ζητήματα της εποχής του, συνδέεται άρρηκτα με τις θέσεις του φιλοσόφου για την ελευθερία, την ατομικότητα, την ισότητα και τη δημοκρατία στο πλαίσιο της οικονομίας και της πολιτικής, τη ζωή του ατόμου συνολικά εντέλει, και επιβάλλει στον μελετητή του να εξετάσει το έργο του διεξοδικά, αφού σε κάθε κείμενο δίνονται στοιχεία που φωτίζουν τη διαδρομή του. Ένας λόγος περισσότερος, θα προσθέταμε, αποτελεί και αυτό που έχει χαρακτηριστεί ως σύνολο αντινομιών στο έργο του, και προκύπτει από τον πολύπλευρο στοχασμό του φιλοσόφου.²⁸¹ Ως εκ τούτου, θεωρούμε ενδιαφέρον και σημαντικό για τη διεξαγωγή των συμπερασμάτων μας, να οργανωθεί μια άτυπη «συζήτηση» κατά την οποία θα αντιπαρατεθούν διάφοροι ερευνητές του έργου του Mill και που, με τις συμφωνίες και τις διαφωνίες μας, αποδείχτηκαν παραπάνω από χρήσιμοι συνοδοιπόροι στην εκπόνηση αυτής της εργασίας.

Καθώς σημειώθηκε προηγουμένως, ο Mill θεώρησε αναγκαία την εδραίωση μιας κοινωνικής πολιτικής που θα επέτρεπε στα άτομα να έχουν μια όσο το δυνατόν δίκαιη αρχή και θα βελτίωνε το βιοτικό επίπεδο των κατώτερων τάξεων. Αυτή την επιταγή του Mill εξετάζει στο κείμενό του ο Baum, εστιάζοντας στις σοσιαλιστικές επιρροές της μιλλιανής θεωρίας. Σε πρώτο επίπεδο, επισημαίνει τη σημασία της ελευθερίας για τον Mill και την άμεση συσχέτισή της με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες.²⁸² Εντοπίζει την εντονότερη σοσιαλιστική ιδέα στο έργο του Mill στο όριο που θέτει στην ακίνητη περιουσία και, συγκεκριμένα, στα μέσα παραγωγής, τα οποία είναι πιθανό να οδηγήσουν στην άσκηση εξουσίας εις βάρος άλλων. Αντιθέτως, η κατοχή καταναλωτικών αγαθών δεν πρέπει να περιορίζεται, αφού συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για την ελευθερία.²⁸³ Ως προς το θεσμό των συνεταιρισμών, ο Baum τονίζει τη σημασία που έχουν για την ανεξαρτησία των εργατών, την προαγωγή της δημοκρατίας και την μεγάλη αποδοτικότητά τους καθώς το αρχικό κεφάλαιο ανήκει σε εκείνους.²⁸⁴ Εν τέλει, ο Baum καταλήγει πως ο Mill ήταν

281 Για το ζήτημα αυτό παραπέμπουμε στην ενδιαφέρουσα μελέτη του Cohen: Howard Brian Cohen, *The Many Sides of John Stuart Mill's Political and Ethical Thought*, Dissertation, University of Toronto, Canada, 2000.

282 Baum, ό.π., σσ. 100-3.

283 Ό.π., σ. 106.

284 Ό.π., σσ. 112-4. Ο Schwartz σχολιάζει σε άρθρο του έπειτα από μελέτη του συστήματος των συνεταιρισμών στη σύγχρονη εποχή πως προήχθη η δημοκρατία, οι ζωές των εργατών έγιναν πιο ευχάριστες, η απασχόληση ήταν εγγυημένη, υπήρξε εξισωτική τάση στους μισθούς, πραγματική συμμετοχή στην διαμόρφωση της πολιτικής των συνεταιρισμών και δημοκρατικός έλεγχος των επιχειρήσεων. Παρ' όλα αυτά, αιτίες για το «θάνατο»

απρόθυμος να προχωρήσει σε ουσιαστικές προτάσεις για την αλλαγή του συστήματος καθώς και σε μια συστημική κριτική στο καπιταλιστικό σύστημα και πώς η δύναμη του κεφαλαίου παρεμποδίζει την *αυθόρμητη* μετάβαση στο σύστημα των συνεταιρισμών.²⁸⁵ Θεωρούμε πως η προσέγγιση του Baum στο κείμενο αυτό δεν λαμβάνει υπ' όψιν όσα έχουν αναφερθεί στο πρώτο κεφάλαιο σχετικά με την άποψη του Mill για το καθεστώς ιδιοκτησίας και το οικονομικό σύστημα της εποχής του. Μάλλον θα συμφωνήσουμε με τον Broadbent πως ο Mill επιθυμούσε το σύστημα ως είχε, αλλά όχι την κοινωνία.²⁸⁶

Η πρώτη διαφωνία για την κοινωνική πολιτική του Mill, σημειώνεται από τον West, ο οποίος σε άρθρο του σημειώνει πως τα μέτρα που προτείνει ο Mill δεν στοχεύουν στην απάλυνση της οικονομικής δυσπραγίας των ασθενέστερων αλλά, αντιθέτως, αποσκοπούν στην κατοχύρωση ευνοϊκότερων συνθηκών για τις μεσαίες τάξεις.²⁸⁷ Στο πλαίσιο αυτό, κατηγορεί τον Mill για ηθικολογική κρίση, θεωρώντας πως «έδειξε περιφρόνηση επειδή ένα ποσοστό από όλα τα εισοδήματα από το μεγαλύτερο έως το μικρότερο ξοδευόταν σε ό,τι αποκαλούσε “αγαθά για ευχαρίστηση” ή “μη απαραίτητα”» και συνεπώς όπου υπήρχαν σχετικές συναλλαγές έπρεπε να φορολογηθούν, επιβαρύνοντας τους φτωχούς – ιδίως εκείνους που κέρδιζαν λιγότερες από πενήντα λίρες ετησίως.²⁸⁸ Σημειώνει, τέλος, πως η στάση του απέναντι στα φτωχότερα μέλη της κοινωνίας γίνεται ξεκάθαρη από τα λόγια που, κατά το σενάριο του Mill, θα έλεγε ένας συνδικαλιστής και μέσω αυτού αποδεικνύεται η επιθυμία του για τον εξοστρακισμό του ανένταχτου στο συνδικάτο εργάτη που δε συμμορφώνεται με την επιταγή της αγοράς για λιγότερες γεννήσεις.²⁸⁹

Θα παρατεθεί αντιστρόφως η απάντηση στον West από τους Ekelund και Tollison (στους οποίους απευθυνόταν το παραπάνω άρθρο). Για το επιχείρημα με τα υποτιθέμενα λόγια του συνδικαλιστή, οι Ekelund και Tollison προτείνουν μια άλλη ανάγνωση, παρόμοια με τη δική μας και σύμφωνη με την άποψη του Mill πως τα μέλη των συνδικάτων δεν πρέπει για κανένα λόγο να δρουν εις βάρος των υπολοίπων εργατών, κρατώντας τις αποστάσεις τους από αυτήν τη δίκη

συνεταιρισμών αποτέλεσαν η δυσκολία ανάδειξης κοινού συμφέροντος, η άνιση παραγωγή από πλευράς εργατών αφού το κέρδος μοιραζόταν χωρίς ατομική αξιολόγηση, και τέλος η έλλειψη ενδιαφέροντος για επενδύσεις στους συνεταιρισμούς ως κάτι ξένο. Ο Schwartz καταλήγει πως οι συνεταιρισμοί μπορεί να επιτύχουν όταν καταφέρουν να εισέλθουν στην αγορά (Schwartz, Justin, «Where Did Mill Go Wrong?: Why the Capital-Managed Firm Rather than the Labor-Managed Enterprise Is the Predominant Organizational Form in Market Economies», *Ohio State Law Journal*, vol. 73, no. 2 (2012), σσ. 219-285, σσ. 229-30, 232-3, 267-9. 283, διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/1811/71538>).

285 Baum, ό.π., σ. 120.

286 Broadbent, ό.π., σ. 286.

287 E. G. West, «J. S. Mill' Redistribution Policy: New Political Economy or Old?», *Economic Inquiry*, Vol. 16 (4), October 1978, σσ. 570-86, στο CA3, ό.π., σσ. 132-4. Ένα παρόμοιο επιχείρημα υιοθετεί και ο Arblaster (Arblaster, ό.π., σ. 281).

288 Ό.π., σ. 132.

289 Για τον υποθετικό λόγο ενός συνδικαλιστή βλ. εδώ σ. 26.

προθέσεων από πλευράς του West.²⁹⁰ Ως προς το προσανατολισμένο στα συμφέροντα των μεσαίων τάξεων σύστημα φορολογίας, οι Ekelund και Tollison σχολιάζουν πως, μολονότι ο Mill υποστήριξε ένα πρόγραμμα φοροαπαλλαγών για το παροδικό εισόδημα των μεσαίων τάξεων, αυτό δεν υποδεικνύει κάποια προκατάληψη του Mill προς τους φτωχούς. Για το επιχείρημα του West πως ο Mill δεν έδειξε ευαισθησία για τα χαμηλότερα των 50 λιρών εισοδήματα και τις «πολυτέλειες» των φτωχών, αφενός επισημαίνουν την έλλειψη κειμενικής τεκμηρίωσης, αφετέρου παραπέμπουν στο χωρίο του κείμενου και την ευκρινή διατύπωση πως ο Mill δεν ενέκρινε τα έξοδα σε αγαθά πολυτελείας για όλες τις τάξεις ανεξαιρέτως, κυρίως αυτές των *πλουσίων*.²⁹¹

Παρομοίως με τον West ο Smart, στην αυστηρή του κριτική, σχολιάζει το δίλημμα του Mill να συμφιλιώσει την ελάχιστη εισοδηματική δικαιοσύνη με την ατομική ελευθερία και τα μέτρα του Mill ως «[τ]ίποτα περισσότερο από το ελάχιστο δίκτυ ασφαλείας τσακισμένο από τον πατερναλισμό, το αντίστοιχο της εξευτελιστικής “κουλουράς της εξάρτησης”, που έχει επικριθεί τόσο από τη σημερινή δεξιά».²⁹²

Σε παρεμφερή τροχιά κινείται και η επιχειρηματολογία του Macpherson, ο οποίος τονίζει την αντίφαση στη θεωρία του Mill λόγω της αδυναμίας του να αναγνωρίσει την αδικία στο καπιταλιστικό σύστημα, όπου η αρχή της ιδιοκτησίας δεν φαίνεται να συμβαδίζει με το καθεστώς ανταμοιβής της εργασίας στο πλαίσιο της συμφωνίας ανάμεσα σε μισθωτό και κάτοχο κεφαλαίου. Επιπροσθέτως, του καταλογίζει πως μολονότι έχει αναγνωρίσει τον άδικο χαρακτήρα του καθεστώτος της ιδιοκτησίας από τη βίαιη κατανομή της γης επί φεουδαρχίας και την αμέλεια του μετέπειτα νόμου να επανορθώσει, αρκείται να ψέξει το παρελθόν και δεν επιρρίπτει ευθύνες στον τρόπο λειτουργίας του κεφαλαίου, ο οποίος παρατείνει την αρχική αδικία.²⁹³ Σε πλήρη σύμπνοια με τον Smart υπογραμμίζει πως, παρά το γεγονός ότι θεωρεί τις οικονομικές σχέσεις της εποχής του υπεύθυνες για την παρεμπόδιση της αυτοβελτίωσης των ατόμων και τη διαιώνιση του πλουτισμού και την ακραία φτώχεια, συνεχίζει να υποστηρίζει ένα σύστημα που «*απαιτεί από τους ανθρώπους ν' αντιμετωπίζουν τον εαυτό τους και να ενεργούν ως καταναλωτές και οικειοποιούμενοι, [οπότε] μικρή προοπτική αφήνει στους περισσότερους ν' αντιμετωπίσουν τον εαυτό τους και να ενεργήσουν ως άτομα που ασκούν και αναπτύσσουν τις ικανότητές τους*».²⁹⁴

Οι παραπάνω μελετητές υποστηρίζουν πως ο Mill μεταφέρει τους νόμους της αγοράς στο σύστημα αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που πρότεινε, καταλήγοντας υπέρμαχος της κοινωνικής ανισότητας, αφού με την πολλαπλή ψήφο απέδιδε σε κάποιους μεγαλύτερο πολιτικό βάρος

290 R. B. Ekelund, R. D. Tollison, *J. S. Mill's New Political Economy: Another View*, ό.π., σσ. 127-8.

291 Ό.π., σ. 125, Mill, *Principles...*, CW3, σσ. 869-71.

292 Smart, ό.π., σσ. 168-9.

293 Macpherson, ό.π., σσ. 85-6.

294 Smart, ό.π., σ. 170, Macpherson, ό.π., σ. 94.

αποκόπτοντας τα κίνητρα για πιο ενεργητική συμμετοχή απ' όσους θα διαπίστωναν πως μηδαμινής αξίας θα ήταν η ψήφος τους. Η εξουσία κατ' επέκταση θα έμενε στα χέρια της πνευματικής ελίτ.²⁹⁵ Το συμπέρασμα που συνάγεται είναι πως ο Mill δεν κατάφερε να ξεφύγει από μια αντινομία ανάμεσα στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (ελευθερία-φιλελευθερισμός) και το δημοκρατικό ιδεώδες ίσων ευκαιριών για αυτοανάπτυξη (ισότητα-δημοκρατία).²⁹⁶

Στην τελευταία επισήμανση του Macpherson, βρίσκουμε ενδιαφέρουσα μια απάντηση από τον Cohen και τη διατριβή του με θέμα την πολυμέρεια της σκέψης του Mill.²⁹⁷ Στην εργασία του επιχειρεί να αποδείξει πως η έλλειψη συνοχής στο έργο του Mill δεν οφείλεται σε κάποια σύγχυση ή αντινομία όπως του προσάπτεται εν πολλοίς, αλλά στο στοιχείο της πολυμέρειας, της προσπάθειας του Mill να περιστραφεί γύρω από *κάθε όψη* του αντικειμένου που ερευνά και να τοποθετήσει τον εαυτό του σε κάθε οπτική, ώστε να έχει την ευκαιρία να παρατηρήσει όλες τις πλευρές.²⁹⁸ Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζει την περίπτωση του Macpherson και την άποψή του πως από την παραπάνω σχέση ανάμεσα σε φιλελευθερισμό και δημοκρατία, ο Mill έπρεπε να διαλέξει μία από τις δύο πλευρές. Σύμφωνα με τον Cohen, ο Macpherson γνωρίζοντας πως οι αξιολογικές κρίσεις του Mill είναι ασυνεπείς μεταξύ τους, θεωρεί πως η μία από τις δύο θα έπρεπε να υποχωρήσει. Ωστόσο, σημειώνει ο Cohen, δεν υπάρχει λόγος δυο αντικρουόμενες κρίσεις να μην μπου η μία όπισθεν της άλλης. Οι αξιολογικές κρίσεις είναι σαν τις επιθυμίες. Ενώ οι λογικές κρίσεις αφορούν την αλήθεια και κατ' επέκταση είναι δύσκολο να είναι ψευδείς και αληθείς ταυτόχρονα, δεν ισχύει το ίδιο με τις ασυνεπείς επιθυμίες. Συνεπώς, ο Mill δικαιολογείται να επιθυμεί και την ελεύθερη ανάπτυξη του ατόμου (φιλελευθερισμός) και τον περιορισμό του για την ανάγκη της ισότητας (δημοκρατία). Ότι δεν μπορούν να συμβούν ταυτόχρονα δεν σημαίνει πως δεν πρέπει να απορρίψει ένα από τα δύο.²⁹⁹

Από διαφορετική οπτική, τον ορισμό του Mill ως δημοκράτη αρνείται ένας άλλος μελετητής του έργου του και του φιλελευθερισμού του 19ου αιώνα συνολικά, ο Kahan. Ο Kahan αναλύει τον αριστοκρατικό φιλελευθερισμό της εποχής του Mill και αποκλείει τον ορισμό του τελευταίου ως

295 Smart, ό.π., Macpherson, ό.π., σσ. 91–3.

296 Macpherson, ό.π., σ. 95. Ο Broadbent συμφωνεί πως η δημοκρατία μπορεί να εγκαθιδρυθεί μόνο με αναδόμηση της οικονομίας. Ωστόσο αναγνωρίζει στον Mill πως έβλεπε στην ελίτ των εργατικών τάξεων ηθικά χαρακτηριστικά ανώτερα από εκείνα των μεσαίων τάξεων (Broadbent, ό.π., σ. 287).

297 Ο όρος *πολυμέρεια* προκύπτει μόνο ως κατά προσέγγιση απόδοση της έννοιας *manysidedness* και δεν αποτελεί ακριβή μετάφραση.

298 Howard Brian Cohen, *The Many Sides of John Stuart Mill's Political and Ethical Thought*, Dissertation, University of Toronto, Canada, 2000, σ. 1, διαθέσιμο στο <http://www.collectionscanada.ca/obj/s4/f2/dsk2/ftp03/NQ53843.pdf>, Mill, *To Thomas Carlyle*, 12th January 1834, CW12, σ. 205 (η πλάγια γραφή συναντάται στο πρωτότυπο). Ο Mill δανείστηκε τον όρο της «πολυμέρειας» από τον Γκαίτε μετά την πνευματική του κρίση, όταν είχε φτάσει στη διαπίστωση πως το πραγματικό σύστημα της πολιτικής ήταν κάτι παραπάνω από πολύπλοκο και πολύπλευρο απ' ό,τι είχε προηγουμένως διανοηθεί (Cohen, ό.π., σσ. 81-2).

299 Cohen, ό.π., σσ. 78-9.

δημοκράτη, εστιάζοντας την προσοχή του στην ουσιαστική άρνηση του Mill για καθολικό δικαίωμα ψήφου άμεσα, και την αντιμετώπιση του δικαιώματος αυτού ως κάτι θετικό στο μέλλον μόνο. Αρνείται, ωστόσο, πως ο Mill στο έργο του δείχνει ευνοϊκότερη διάθεση προς τις ανώτερες τάξεις διότι ο φιλελευθερισμός που πρεσβεύει πολεμά ταυτόχρονα δύο εν δυνάμει δεσποτισμούς: της αριστοκρατίας από τη μία και των εργατικών τάξεων από την άλλη.³⁰⁰

Στους προηγούμενους ερευνητές, η Urbinati αντιτείνει πως η θεωρία του Mill είναι δημοκρατική γιατί επιθυμεί τη διαμόρφωση της ατομικής σκέψης μέσα από διαλεκτικές διαδικασίες και η αντιπροσωπευτική δημοκρατία που προτείνει αποτελεί έναν συνεχή διάλογο ικανότητας και συμμετοχής.³⁰¹ Το γενικό καλό, ισχυρίζεται, δεν προϋπάρχει αλλά διαμορφώνεται μετά από διαβούλευση στο Κοινοβούλιο.³⁰² Όσον αφορά τα αντιδημοκρατικά μέτρα που προτείνει ο Mill, αποφαινεται πως η αναλογική αντιπροσώπευση ήταν ένα μέσο για να περιορίσει τη δύναμη των κομμάτων έναντι των ατόμων, ενώ η πολλαπλή ψήφος ένα εργαλείο για την αντιμετώπιση της κοινωνικής ομοιογένειας που είχε δημιουργήσει το εμπορικό πνεύμα των μεσαίων τάξεων. «*Η βασική ελευθερία ήταν η προτεραιότητα. Εφόσον κατοχυρωνόταν, η πολλαπλή ψήφος ήταν προληπτική, εξυπηρετική και “βολική” στο βαθμό που ο καθένας θα επωφελείτο, προφανώς, από ένα σύστημα που ανταμείβει την ικανότητα και την εντιμότητα*».³⁰³

Η παραπάνω τοποθέτηση προξενεί εντύπωση, δεδομένου πως και η ίδια αναγνωρίζει την αντιδημοκρατικότητα του μέτρου, θεωρεί επιπλέον πως πλήττει τον αυτοσεβασμό του ψηφοφόρου και ενίσταται για τα κριτήρια διανομής των ψήφων.³⁰⁴ Ο Turner υποστηρίζει ότι η Urbinati καταλήγει στο συμπέρασμα πως για τον Mill προείχε η ισότητα επειδή αντιμετωπίζει το μοντέλο του ως αγωνιστικό και όχι ανταγωνιστικό.³⁰⁵ Σε αντίθεση με την άποψη πως το μοντέλο του Mill είναι μια αγωνιστική εκδοχή διαβουλευτικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που ενθαρρύνει τη συμμετοχή και αυτοκυβέρνηση μέσα από ίσες ευκαιρίες να ακουστεί κάθε φωνή, ο Turner διακρίνει δύο ανταγωνισμούς στο έργο του Mill: έναν ανάμεσα στα λαϊκά και τα γραφειοκρατικά στοιχεία της αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης και έναν ανάμεσα στα δημοκρατικά και τα αριστοκρατικά στοιχεία της σύγχρονης κοινωνίας. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στον δήμο και τους γραφειοκράτες

300 Kahan, *Aristocratic Liberalism....*, ό.π., σ. 140.

301 Urbinati, ό.π., σσ. 43-4.

302 Ό.π., σ. 84.

303 Ό.π., σσ. 96, 103.

304 Ό.π., σσ. 98-9.

305 Brandon P. Turner, «John Stuart Mill and the Antagonistic Foundation of Liberal Politics», στο *The Review of Politics*, Vol. 72, No. 1 (WINTER 2010), σσ. 25-53, σ. 38, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/25655889>. Για τη θεωρία ανταγωνισμού-αγωνισμού, ενδεικτικά από τη θεωρία της Chantal Mouffe: «Ο “Ανταγωνισμός” είναι μια σχέση μεταξύ εχθρών που ο ένας θέλει να καταστρέψει τον άλλο. Ο “Αγωνισμός” είναι μια σχέση ανάμεσα σε αντιπάλους που σέβονται το δικαίωμα του αντιπάλου να υπερασπιστεί το επιχείρημά του» (Lynn Worsham, Gary A. Olson, «Rethinking Political Community: Chantal Mouffe's Liberal Socialism», *JAC*, Vol. 19, No. 2 (1999), σσ. 163-199, σ. 164, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/20866234>).

είναι συνεχής, χωρίς συμβιβασμό, ώστε να αποτραπεί η εξέλιξή του πρώτου σε χαοτικό δεσποτισμό και του δεύτερου σε παγκόσμια στασιμότητα.³⁰⁶ Με αφορμή την άποψη τη Urbinati για την προσβολή του αυτοσεβασμού, οι Baccarini και Ivanković υπογραμμίζουν πως πρέπει να διευκρινιστεί αν το ζήτημα ελέγχεται από κανονιστική ή εμπειρική θεώρηση, καθώς δεν μπορεί να είναι βέβαιο αν πράγματι με την πολλαπλή ψήφο θα χάνονταν τα κίνητρα για περισσότερη εκπαίδευση και εντονότερη πολιτική συμμετοχή.³⁰⁷ Πρέπει να εστιάσουμε σε ένα ακόμα σημείο στο άρθρο τους σχετικά με τους πνευματικά ανώτερους πολίτες που προέκρινε ο Mill. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το συγκείμενο της εποχής του Mill και ποιοι είχαν πρόσβαση στην παιδεία, φρονούν πως αυτή η ελίτ θα προερχόταν από από τις ανώτερες και μεσαίες τάξεις. Κατά συνέπεια, το νομοθετικό σώμα θα προερχόταν αποκλειστικά από την τάξη των εργοδοτών και θα καθίστατο δύσκολο να αποφευχθεί η ταξικά προσανατολισμένη νομοθεσία.³⁰⁸ Αξίζει όμως να αναφερθεί και το σχόλιο του Schapiro πως στην εποχή του Mill, στην αγράμματη ή ημιεγγράμματη κοινωνία όπου οι μορφωμένοι ήταν λίγοι, η ελπίδα του για μια απαλλαγμένη από ταξικά συμφέροντα κρίση ήταν εύλογη.³⁰⁹

Το ζήτημα της πνευματικής ελίτ αποτελεί ένα άλλο σημαντικό σημείο στο οποίο εστιάζουν οι κριτικές. Κατά τον Kern, ο φόβος του Mill για την υπονόμευση της ατομικότητας και της ευφυΐας τον απομάκρυνε από τη δημοκρατία. Αυτό που τον απασχολεί είναι να επικρατήσει η ελίτ και προς τούτο προτείνει την αναλογική αντιπροσώπευση.³¹⁰ Παραπέμπει στη συνέχεια του άρθρου του στο χωρίο του *Considerations of Representative Democracy*, όπου ο Mill αναφέρει πως πέρα από τις βασικές γνώσεις που απαιτούνται τώρα, στην πορεία πιθανώς οι προϋποθέσεις για την ψήφο να γίνουν αυστηρότερες, κάτι που για τον Kern θα αντιστοιχούσε σε απολυτήριο γυμνασίου στην Αμερική.³¹¹ Εν προκειμένω, μια τέτοια ερμηνεία κρίνεται βεβαιασμένη, δεδομένου ότι ο Mill δεν απαιτεί τα επιπλέον προσόντα την περίοδο που γράφεται το έργο αλλά στο μέλλον, στην ίδια περίοδο δηλαδή που τοποθετεί και την ύπαρξη ενός εθνικού συστήματος παιδείας. Εφόσον το

306 Turner, ό.π., σσ. 25, 31, 36.

307 Baccarini, E., Ivanković, V., «Mill's Case for Plural Voting and the Need for Balanced Public Decisions», στο *Prolegomena: časopis za filozofiju*, 14(2), (2015), σσ. 137-156, σσ. 142-3, διαθέσιμο στο <http://hrcak.srce.hr/150930>. Συμπληρώνουν πως περισσότερη φιλοσοφική έρευνα θα ήταν απαραίτητη για ασφαλή συμπεράσματα. Μπορούμε να πούμε πως ο Cohen επιχειρεί κάτι τέτοιο επικαλούμενος εργαλεία της επιστήμης της Ανθρωπολογίας. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας τη θεωρία του «αντιφατικού μηνύματος» (double-bind), καταλήγει πως το επιχείρημα της πολλαπλής ψήφου κρίνεται αποτυχημένο. Οι ψηφοφόροι θα καλούνταν να δράσουν με περιορισμένη την ελευθερία της δράσης κατά την επιθυμία των πραγματικών τους εαυτών. Τα δύο αντιφατικά μηνύματα είναι «Εάν η ελευθερία σου είναι περιορισμένη είναι γιατί είσαι ανίκανος να δράσεις με δική σου πρωτοβουλία» και «Η ελευθερία σου δεν είναι πραγματικά περιορισμένη, επειδή ο "πραγματικός" σου εαυτός το επιθυμεί» (Cohen, ό.π., σσ. 138-143).

308 Baccarini, Ivanković, ό.π., σσ. 143-4, 148.

309 Schapiro, ό.π., σ. 86.

310 Kern, ό.π., σσ. 309, 312-3.

311 Ό.π., σσ. 315-6, Mill, *Considerations*, CW19, σ. 327.

τελευταίο εξασφαλιστεί, τότε πράγματι όποιος δεν έχει ψήφο θα είναι εκείνος που αμέλησε να προετοιμαστεί για την απόκτησή της.³¹² Επιπλέον, ο Kern σημειώνει ότι η εκπροσώπηση ομαδικών συμφερόντων που δεν ήταν αρεστή στον Mill, ήταν μοναδικός τρόπος να ακουστούν κάποιες αδύναμες φωνές. Τέλος, προσάπτει στην προτίμησή του φιλοσόφου για φανερή ψηφοφορία την επιθυμία του να μην παρεμποδιστεί η άσκηση επιρροής των ελίτ στους ψηφοφόρους.³¹³

Η κριτική του Kern δίνει την αφορμή για ένα σύντομο σχόλιο για τις ελίτ. Μέχρι στιγμής έχουμε δει πως αρκετές κριτικές αφορούν τη σημασία των ελίτ στο έργο του. Αυτό που συχνά αποσιωπάται είναι η διαδικασία μέσω της οποίας αναδεικνύεται η ελίτ στη θεωρία του Mill. Οι πνευματικά ανώτεροι πολίτες δεν επιλέγονται αυθαίρετα και τοποθετούνται στην κορυφή μιας ιεραρχίας. Όπως σημειώνει ο Turner, ο Mill δεν επιθυμεί ένα τεχνοκρατικό μοντέλο της λογικής του Comte, όπου ένα ξεχωριστό σώμα ελίτ, μέσω ανώτερης σοφίας και εκπαίδευσης θα μεγιστοποιούσε την ανθρώπινη πρόοδο, όχι γιατί ενισχυόταν ο ρόλος των γραφειοκρατών, αλλά διότι απουσίαζε ο έλεγχος από τους πολίτες. Οι ελίτ του Mill, προκύπτουν δημοκρατικά.³¹⁴ Και κατά την Urbinati, στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία οι πολίτες έχουν περιορισμένη πολιτική ελευθερία σε σχέση με την άμεση δημοκρατία, εντούτοις η ελευθερία και η δυνατότητα να επιλέξουν ποιος θα λάβει εισέλθει στο Κοινοβούλιο τους καθιστά αρμόδιους να ελέγχουν και να επηρεάζουν τους αντιπροσώπους τους.³¹⁵

Την ενότητα των κριτικών θα την ολοκληρώσουμε με εκείνες που ασχολήθηκαν με ένα άλλο κομμάτι της μιλλιάνης θεωρίας που αφορά την ελευθερία και την ατομικότητα. Ο Bellamy, στην αυστηρή κριτική του αμφισβητεί πως ο Mill υποστήριξε πράγματι την ατομικότητα και την αυτονομία. Ξεκινά τον συλλογισμό του από την κοινωνία, που κατά τον Mill, στηρίζεται στο χαρακτήρα των πολιτών και την αυτονομία τους για την εύρυθμη λειτουργία της. Γνωρίζουμε από τη μιλλιανή θεωρία για τον ωφελιμισμό πως προτιμά ένα είδος ηδονών που θεωρεί ανώτερες (πνευματικές) από κάποιες άλλες κατώτερες (σωματικές). Επιπλέον, πρέπει το κοινωνικό περιβάλλον να ωθεί τους ανθρώπους στην επιλογή των πρώτων έναντι των δεύτερων.³¹⁶ Έπειτα, στο δοκίμιο του για την ελευθερία, αναφέρει πως δεν απαλλάσσει το ορθό από την έννοια της ωφελιμότητας.³¹⁷ Συνεπώς, για να επιτευχθεί η ευημερία μέσω των ορθών επιλογών, ο φιλόσοφος θυσιάζει την ελευθερία και προκρίνει την πατερναλιστική αντιμετώπιση των πολιτών μέσα από μια

312 Mill, ό.π., σ. 471.

313 Kern, ό.π., 326. Για μία αντίθετη προσέγγιση του συστήματος Hare, βλ. Richard W. Krouse, «Two Concepts of Democratic Representation: James and John Stuart Mill», στο *The Journal of Politics*, Vol. 44, No. 2 (May, 1982), σσ. 509-537, σσ. 531-2, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/2130598>.

314 Turner, ό.π., σσ. 33-4.

315 Urbinati, ό.π., σ. 48.

316 Mill, *Ωφελιμισμός*, ό.π., σ. 85.

317 Μιλλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σσ. 33-4.

εκπαίδευση, η οποία θα τους προβιβάσει σε άτομα ικανά να επιλέξουν τις πνευματικές ηδονές που θα τους προσφέρουν την αυτονομία.³¹⁸ Για τον Bellamy, η ηθική απολυταρχία του Mill γίνεται εμφανής στις απόψεις του για τις εργατικές τάξεις και τους φτωχούς, στην υποστήριξη του μαλθουσιανού δόγματος και την καταδίκη οποιασδήποτε ατομικής κλίσης και συμπεριφοράς δεν ταίριαζε στη δική του θεωρία για το τι είναι ωφέλιμο.³¹⁹ Συνοπτικά, καταλήγει πως στην ιδανική κοινωνία του Mill και στο συνεταιριστικό σύστημα που πρότεινε, οι άνθρωποι που θα κατάφερναν να προοδεύσουν θα ήταν όσοι ζούσαν κατά το πρότυπο της ζωής και των προσωπικών προτιμήσεων του φιλοσόφου. Η ολοκλήρωση αυτού του μιλλιανού οράματος ήταν το κράτος σε στάσιμη κατάσταση, *«μια πλήρως ηθικοποιημένη κοινωνία απασχολημένη με τη συνεργατική επιδίωξη των ανώτερων ηδονών και την πραγματική αδιαφορία για τις κατώτερες»*.³²⁰

Το αντεπιχείρημα στον Bellamy παρατίθεται από τον Rees. Για τον Rees υπάρχει μια διάκριση ανάμεσα στην *«παρέμβαση που δικαιολογείται μόνο αν πράξεις βλάπτουν τα συμφέροντα των άλλων»* και στην *«παρέμβαση που δικαιολογείται αν προωθεί τα συμφέροντα των άλλων»*. Η προσπάθεια να επηρεάσει κάποιος έναν άλλον είναι θεμιτή εφόσον δεν βλάπτει τα συμφέροντά του. Κατ' επέκταση, είναι άλλο πράγμα να ισχυρίζεται κανείς πως ο Mill επιθυμούσε μέσω του καταναγκασμού να επιβάλει στους ανθρώπους την καλλιέργεια των ανώτερων ηδονών. *«Με το να επιμένει στην εκπαίδευση και την πειθώ παρά στον κοινωνικό εξαναγκασμό για να αυξήσει το επίπεδο της ανθρώπινης καλλιέργειας ο Mill επέλεγε τον δρόμο της ελευθερίας»*.³²¹ Σημειώνει, τέλος, πως αυτό δεν σημαίνει ότι ο Mill δεν προτιμούσε έναν τρόπο ζωής από κάποιον άλλο –ή επακριβώς τον Μπαχ και τον Πλάτωνα από κατώτερες μορφές τέχνης και λογοτεχνίας– αλλά *πουθενά* δεν ισχυρίζεται πως οι άνθρωποι δεν θα έπρεπε να είναι ελεύθεροι να έχουν άλλες προτιμήσεις.³²²

318 Bellamy, ό.π., σσ. 24-6

319 Ό.π., σσ. 31-32.

320 Ό.π., σσ. 32-35.

321 J. C. Rees, «Was Mill for Liberty?», *Political Studies*, Vol. 14, 1966, σσ. 72-7, στο CA1, ό.π., σσ. 286-7.

322 Ό.π., σ. 288, έμφαση δική μας.

Συμπεράσματα

Ο John Stuart Mill αναγνώρισε τα σημαντικά προβλήματα των φτωχών και εργατικών τάξεων της εποχής του και απέδειξε την κοινωνική του ευαισθησία με την επιθυμία του να βρεθούν λύσεις που, αν όχι την οριστική υπέρβαση, θα επέφεραν μία σημαντική ανακούφιση. Για τον λόγο αυτό επεδίωξε την οικονομική τους χειραφέτηση και την πολιτική τους συμμετοχή. Ως εκ τούτου απορρίπτουμε τις απόψεις πως ο Mill αδιαφόρησε σχετικά με προαναφερθέντα ζητήματα. Έπειτα, για να ασκήσουμε την κριτική μας στις απόψεις του, πρέπει να αποφασίσουμε αν θα λάβουμε υπ' όψιν τα άμεσα αποτελέσματα που θα είχαν οι προτάσεις του αν εφαρμόζονταν στην εποχή του ή τις προθέσεις του και το όραμά του για το μέλλον, ακολουθώντας τη δική του σκέψη για το έργο του, το οποίο *«εκτείνεται περισσότερο στις προσδοκίες του μέλλοντος»*.³²³ Σίγουρα, έπρεπε να διαμορφωθούν οι κατάλληλες συνθήκες για να έρθει μια αλλαγή που θα βελτιώνει τις ζωές των ανθρώπων.

Παρατηρήσαμε πως έμεινε πιστός στο μαλθουσιανό δόγμα και τη διατύπωση της ανάγκης οι άνθρωποι των τάξεων αυτών να ελαττώσουν τις γεννήσεις για να μπορέσουν να βοηθηθούν. Υπάρχει μια ερμηνεία της στάσης του που ανατρέχει στα παιδικά χρόνια του Mill και την ανατροφή στους κόλπους μιας πολυμελούς οικογένειας την οποία συντηρούσε οριακά ο πατέρας του. Ο νεαρός Mill είχε επωμιστεί τον ρόλο του δασκάλου στα μικρότερα αδέρφια του. Η οικογένεια των παιδικών του αναμνήσεων *«έμοιαζε με ένα σχολείο, με μαθητές φτωχά παιδιά τα οποία διδάσκονταν από έναν κακοπληρωμένο δάσκαλο, υπό την επίβλεψη ενός αυστηρού γυμνασιάρχη»*.³²⁴ Δεν μπορούμε ωστόσο να γνωρίζουμε αν κάτι τέτοιο ευσταθεί. Αν θέλαμε πράγματι να βρούμε μια αιτιολογία, θα επικαλούμασταν για μεγαλύτερη ασφάλεια τα ιστορικά γεγονότα, τα οποία μαρτυρούν πως στη Βρετανία, κατά τα μέσα του 19ου αιώνα, η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού πίεζε τους μισθούς σε περιοχές που δεν είχαν εκβιομηχανιστεί. Η παραγωγή δεν ήταν αρκετή για να κρατήσει τους μισθούς σε ένα σταθερό επίπεδο απέναντι στους αριθμούς του πληθυσμού.³²⁵

Η εκπαίδευση που επιθυμούσε ο Mill αποσκοπούσε στην καλλιέργεια του αισθήματος ευθύνης και όχι στην παρασκευή συνειδήσεων, κλώνων της δικής του. Ο φιλόσοφος μπορεί να χαρακτήριζε την ερωτική συνεύρεση ως *ζωώδες ένστικτο*, αλλά η συμφωνία με αυτή τη γνώμη δεν αποτελούσε προϋπόθεση για την αυτονομία, όπως ισχυρίζεται ο Bellamy. Διότι, *«οτιδήποτε κάνει καθέναν σε σχέση με τις ερωτικές του σχέσεις θα έπρεπε να θεωρείται ασήμαντο και καθαρό ιδιωτικό*

323 John Stuart Mill, *To Pasquale Villari*, Feb. 28. 1872, CW17, σ. 1873.

324 Schapiro, ό.π., σσ. 95-95. Σχετικά βλ. και εισαγωγή στο CW1, σσ. x-xi.

325 Hunt, ό.π., σ. 112.

ζήτημα, που αφορά αποκλειστικά τους ίδιους», όχι όμως όταν το αποτέλεσμα ήταν η γέννηση παιδιών.³²⁶ Η απόκτηση και σωστή ανατροφή παιδιών ήταν καθήκον προς την κοινωνία και όχι δικαίωμα, όπως και στην περίπτωση της ψήφου. Εξίσου, ο Mill μπορεί να θεωρούσε ξεπεσμό την εργασία των γυναικών ως ιερόδουλων, εναντιώθηκε ωστόσο στο Νομοσχέδιο για τα Λοιμώδη Νοσήματα και τον υποχρεωτικό ιατρικό έλεγχο αυτών των γυναικών καθώς οτιδήποτε γινόταν με τον εξαναγκασμό ήταν πιο ταπεινωτικό απ' ό,τι γινόταν κατ' επιλογή.³²⁷

Το ζήτημα της ύπαρξης ενός ηθικού ολοκληρωτισμού στη θεωρία του Mill έχει αποτελέσει πεδίο διαφωνιών. Ο Megill προσεγγίζει το θέμα ερευνώντας τη σχέση του Mill με τη *Θρησκεία της Ανθρωπότητας* του Comte και τη θεωρία των σαινσιμονιστών για το διαχωρισμό της ιστορίας σε οργανικές και κρίσιμες περιόδους.³²⁸ Εκεί σημειώνει πως η θρησκεία της ανθρωπότητας του Comte προσέβλεπε στην ενστάλαξη στους ανθρώπους, κατά τον Mill, του αισθήματος της ενότητας που επιθυμούσε και ο ίδιος να ενεργοποιηθεί ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας· όχι, όμως, κατά τον αυταρχισμό του Comte, αφού θα ελλόχευε ο κίνδυνος ο έντονος χαρακτήρας της να της επιτρέπει παρεμβάσεις στην ανθρώπινη ελευθερία και ατομικότητα.³²⁹ Σημειώνει πως, για τον Mill, η εποχή του ήταν μεταβατική και αυτό που επιθυμούσε ήταν η κοινωνική πρόοδος σε συνδυασμό με την ατομική ανάπτυξη των πολιτών, υπό το κλίμα ομόνοιας που θα εξασφάλιζε η κοινωνική ηθική της θρησκείας της ανθρωπότητας εφόσον είχαν εξαλειφθεί οι αυταρχικές της τάσεις. Πάνω απ' όλα, καταλήγει, έπρεπε να προστατευθεί η ατομική ελευθερία από την πνευματική αναρχία που επικρατεί στις κρίσιμες περιόδους, και από τη συμπίεση της ατομικότητας που χαρακτήριζε τις οργανικές περιόδους του παρελθόντος.³³⁰ Ο Mill πρότεινε μέτρα για την θετική τροποποίηση των κοινωνικών συνθηκών, αλλά έπρεπε και τα ίδια τα άτομα να ενεργήσουν για την καλύτερευση της ζωής τους.

Πράγματι, είδαμε πως στους συνεταιρισμούς ο Mill διείδε το δημοκρατικό πνεύμα και τη *στέρεη θεμελίωση στα κοινωνικά αισθήματα της ανθρωπότητας*.³³¹ Ο λόγος που επιθυμούσε οι εργάτες να μετατραπούν σε κεφαλαιούχους στο υφιστάμενο σύστημα ιδιοκτησίας ήταν γιατί αυτό

326 Βλ. Bellamy, ό.π., σσ. 31-2, στην εργασία σ. 12, υποσ. 33.

327 John Stuart Mill, *The Contagious Diseases Acts*, 1871, CW21, σσ. 367-8.

328 Κατά τις οργανικές περιόδους η ανθρωπότητα προοδεύει ακολουθώντας κάποιο παραδεδομένο δόγμα. Στις κρίσιμες περιόδους, η ανθρωπότητα ασκεί κριτική στο παραδεδομένο δόγμα, απορρίπτει τα παλιά φρονήματα χωρίς να τα αντικαθιστά με καινούργια, παρά μένει στην πεποίθηση πως τα προηγούμενα ήταν ψευδή (Mill, *Autobiography*, ό.π., σ. 170). Για την μυλλιανή κριτική στη *Θρησκεία της Ανθρωπότητας*, ο Παιονίδης μας παραπέμπει στο κείμενο του Mill *The Later Speculations of M. Comte*, από *Auguste Comte and Positivism*, 1865, CW10, σ. 328 (Mill, *Ωφελιμισμός*, ό.π., σσ. 191-2).

329 Allan D. Megill, «J. S. Mill's Religion of Humanity and the Second Justification for the Writing of *On Liberty*», στο *The Journal of Politics*, Vol. 34, No. 2 (May, 1972), σσ. 612-629, σ. 17, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/2129369>, Mill, *Ωφελιμισμός*, ό.π., σσ. 618-9.

330 Megill, ό.π., σσ. 627-9.

331 Mill, *Ωφελιμισμός*, σ. 116.

θα εξασφάλιζε ότι τα διαφορετικά άτομα θα απολάμβαναν τις διαφορετικές συνθήκες που απαιτούνται για την πνευματική τους ανάπτυξη.³³² Οι συνεταιριστικές κοινωνίες ήταν η χιλιετηρίδα προς την οποία θα έπρεπε να αγωνίζονται.³³³

Στο σημείο αυτό εκφράζουμε τη διαφωνία μας πως στις προθέσεις του Mill ήταν να ευνοήσει τις μεσαίες και ανώτερες τάξεις. Στην περιγραφή της ουτοπικής του κοινωνίας της στάσιμης κατάστασης αναφέρει πως δεν κατανοεί «γιατί θα έπρεπε να αποτελεί λόγο για συγχαρητήρια [το γεγονός] ότι άτομα που είναι ήδη πλουσιότερα απ' όσο χρειάζεται κάποιος να είναι, θα έπρεπε να έχουν διπλασιάσει τα μέσα για την κατανάλωση αγαθών που, εκτός του ό,τι αποδεικνύουν τον πλούτο, δεν προσφέρουν παρά καθόλου ή λίγη ευχαρίστηση· ή ότι κάποια άτομα θα πρέπει να περνούν, κάθε χρόνο, από τις “μεσαίες τάξεις στις πλουσιότερες, ή από τη τάξη των πλουσίων με απασχόληση σε εκείνη των αργόσχολων πλουσίων”».³³⁴

Η μετάβαση των μελών των μεσαίων τάξεων στις ανώτερες ήταν ανεπιθύμητη. Όχι όμως και των εργατών στις μεσαίες. Έχοντας αναφερθεί στην δυνατότητα των μεσαίων τάξεων για οικονομική ευημερία, θεωρούμε πως ο Mill επιθυμούσε τη μετάβαση των εργατών σε μία μεσαία τάξη όπου δεν θα επικρατούσε η μανιώδης επιδίωξη του κέρδους και του πλουτισμού αλλά η δυνατότητα ελευθερίας ώστε να καλλιεργούν την αυτονομία τους, να βελτιώνουν την Τέχνη του Ευ Ζην και να προστατεύονται από την επιζήμια κοινή γνώμη καθώς «[ό]σοι έχουν ήδη εξασφαλίσει τα προς το ζην και δεν επιδιώκουν την εύνοια των κρατούντων, κάποιων κοινωνικών ομάδων ή του κοινού, δεν έχουν να φοβηθούν από τη δημόσια ομολογία οποιωνδήποτε γνώμών παρά μόνο την κακή γνώμη ή την κακολογία για το άτομό τους και δε χρειάζεται να είναι ήρωες για ν' αντέξουν κάτι τέτοιο».³³⁵ Οι εργάτες έπρεπε να διδαχθούν το σεβασμό για το θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας γιατί οι ίδιοι προορίζονταν για αυτόν.³³⁶ Εάν τα μέλη των φτωχότερων τάξεων κατάφερναν με την οικονομική αυτονομία να εξασφαλίσουν την ανεπηρέαστη από κατώτερα συμφέροντα σκέψη, τότε θα ήταν έτοιμοι και για την πλήρη συμμετοχή στη δημοκρατία του Mill, μια δημοκρατία που δεν περιοριζόταν στην προστασία των πολιτών της αλλά αξίωνε την ενεργητική συμμετοχή τους.³³⁷

Μέχρι την καθολική και ίση ψήφο, έγινε κατανοητό πως υπήρχε μια απόσταση να διανυθεί. Επιθυμώντας τη δημοκρατία, ο Mill βρέθηκε αντιμέτωπος με το δίλημμα ανάμεσα σε ελευθερία και ισότητα· και όταν κλήθηκε να επιλέξει, η πλάστιγγα φάνηκε να γέρνει προς την πρώτη διότι, όταν προηγήθηκε η ισότητα έναντι της ελευθερίας –ή τουλάχιστον δεν υπήρξε μέριμνα και για τις δύο–

332 Μιλλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σ. 118.

333 Mill, *Cooperation*, 1864, CW18, σσ 8-9. Ο Mill θεωρούσε πρακτικά αδύνατο το σοσιαλισμό (Mill, *Newman's Political Economy*, CW4, 1851, σ. 444).

334 Mill, *Principles...*, CW3, σ. 755, έμφαση δική μας με τα διπλά κόμματα.

335 Μιλλ, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σ. 66, Mill, *Principles...*, CW3, σ. 756.

336 Mill, *Autobiography*, CW1, σσ. 178-9.

337 Mill, *Considerations*, CW19, σσ. 378, 395-6.

η δημοκρατία έδωσε σε έναν άνδρα την εξουσία να στέλνει εξόριστους, άνευ δίκης, στην Αλγερία ή την Καγιέν, όσους δεν συμμερίζονταν τις απόψεις του.³³⁸ Στο γαλλικό παράδειγμα που απευχόταν για τη χώρα του ο Mill, το δικαίωμα καθολικής ψήφου χωρίς κανένα από τα προαπαιτούμενα που ίσχυαν έως τότε είχε κατοχυρωθεί· της κατοχύρωσής του όμως προηγήθηκε η κατάλυση της Εθνοσυνέλευσης και η εγκαθίδρυση της Δεύτερης Γαλλικής Αυτοκρατορίας.³³⁹ «*Η αγάπη για την ελευθερία*» γράφει ο Mill, «στη μοναδική σωστή σημασία της λέξης, είναι ανιδιοτελής· δεν τοποθετεί κανέναν ως εχθρό απέναντι από το καλό των συνανθρώπων του [...] Η διάθεση για εξουσία από την άλλη, είναι κατ' ουσίαν εγωιστική. Επειδή δεν μπορούν να έχουν όλοι εξουσία, η εξουσία του ενός είναι εξουσία πάνω στους άλλους, οι οποίοι όχι μόνο δεν συμφωνούν με την ανύψωσή του, αλλά και η κατάπτωση τους είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο ανυψώθηκε».³⁴⁰

Τα κριτήρια που έθεσε ο Mill για την πολιτική συμμετοχή και αφορούσαν στην πνευματική καλλιέργεια των ψηφοφόρων, αναδεικνύουν την προτίμησή του για τις ελίτ του πνεύματος. Αυτό δεν συνεπάγεται πως οι πολίτες έπρεπε να παραιτηθούν των δικαιωμάτων τους παραχωρώντας τα σε μια ομάδα πεφωτισμένων αρχόντων. Στο μοντέλο που εισηγήθηκε, οι πολίτες ήταν επιφορτισμένοι με το σημαντικό καθήκον της επίβλεψης των κυβερνητικών έργων. Στην ουσία του ήταν δημοκρατικό γιατί επέτρεπε σε όλους –πλην κάποιων εξαιρέσεων– να ακουστεί η φωνή τους και έδινε την ευκαιρία στον οποιονδήποτε ενδιαφερόταν να αποδείξει σε μια εξεταστική επιτροπή πως πληροί τα κριτήρια για την άσκηση της ψήφου. Στην πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυσή της η Urbinati καταλήγει πως το πρότυπο της μιλλιανής δημοκρατίας ήταν η αρχαία Αθήνα.³⁴¹ Το ζήτημα είναι πως η κοινωνία της εποχής του είχε καταδικάσει την πλειονότητα των φτωχών και των εργατών στη θέση των *ατίμων*. Αρκεί να σημειώσουμε πως η δημόσια παιδεία που θα παρείχε τις βασικές γνώσεις στους μελλοντικούς ψηφοφόρους έγινε υποχρεωτική μόλις το 1880 για τους ανήλικους έως δέκα ετών, ενώ η αποφυγή του σχολείου ήταν συχνή λόγω της αναγκαίας συνεισφοράς των παιδιών στο οικογενειακό εισόδημα.³⁴²

Έπειτα, ο μεγάλος φόβος του Mill ήταν πως οι εργάτες, λόγω αριθμητικής υπεροχής, θα επιτύγχαναν να επικρατήσουν στο κοινοβούλιο και έτσι θα προωθούσαν μια πολιτική με κατεύθυνση προς τα συμφέροντά τους. Αυτό που δεν μπορούσε να διανοηθεί ο Mill, το οποίο συναντούμε και σε πολλές κριτικές που εστιάζουν στο στοιχείο της ταξικής πάλης, είναι πως κάποια συμφέροντα της τάξης των εργατών θα μπορούσαν να ταυτίζονται με εκείνα των εργοδοτών. Οι Kendall και Carey επί παραδείγματι, αναφέρουν το κόμμα των Συντηρητικών στη

338 Ό.π., σσ. 420-1, Schwartz, *John Stuart Mill and Laissez Faire: London Water*, ό.π., σ. 249.

339 Kahan, *Liberalism in Nineteenth Century Europe, The Political Culture of Limited Suffrage*, ό.π., σ. 106.

340 Mill, *Centralisation*, CW19, σ. 610.

341 Urbinati, ό.π., σ. 202.

342 Hunt, ό.π., σσ. 12-3.

Βρετανία το οποίο, μολονότι αποτελεί το κόμμα των πλουσίων, έχαιρε πάντα μεγάλης αποδοχής στα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα.³⁴³ Οι Baccarini και Ivanković σημειώνουν την περίπτωση του Λουδοβίκου Ναπολέοντα και τους εργάτες υποστηρικτές του που αγκάλιασαν συντηρητικές αξίες ως χαρακτηριστικό παράδειγμα από την εποχή του Mill, και συμπληρώνουν πως, ιδίως στις σύγχρονες δημοκρατίες, η ταύτιση συμφερόντων μπορεί να προκύψει με βάση άλλα κριτήρια από την κοινή τάξη.³⁴⁴

Σύμφωνα με τον Bladen, ο νεαρός Mill περιορίστηκε σ' έναν στενό κύκλο διανοουμένων, αλλά απομακρύνθηκε και από αυτόν λόγω της αμηχανίας που ένιωθε για τη φιλία του με την κυρία Taylor. Αυτή η απομάκρυνσή του από την κοινωνία, ισχυρίζεται ο Bladen, και η έλλειψη γνώσης από μια οικειότητα με τους ανθρώπους του μόχθου για τις συνθήκες που διαβιούσαν και εργάζονταν, τον οδήγησε στην προβολή των δικών του αισθημάτων πάνω τους και την υπόθεση πως αν οι εργάτες μορφώνονταν και καλλιεργούνταν, θα μοιράζονταν τα ιδανικά του και θα ικανοποιούνταν με τη μορφή της κοινωνίας που πρότεινε.³⁴⁵ Παραφράζοντας τα λόγια του Bladen, αν ο Mill είχε έρθει σε επαφή με τους εργάτες, ίσως διαπίστωνε πως δεν χρειαζόταν να φοβάται τόσο αυτή τη *μάζα κτηνώδους άγνοιας*, την οποία χαρακτήριζε ο *εγωισμός* και η *βαρβαρότητα*.³⁴⁶

343 Willmoore Kendall, George W. Carey, «The "Roster Device": J. S. Mill and Contemporary Elitism», *The Western Political Quarterly*, Vol. 21, No. 1 (Mar., 1968), σσ. 20-39, σ. 24, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/446510>.

344 Baccarini, Ivanković ό.π., σσ. 149-50.

345 V. W. Blanden, «The Centenary of Marx and Mill», *Journal of Economic History*, Vol. 8, 1948, σσ. 32-41, στο CA4, ό.π., σσ. 54-55.

346 Mill, *Reorganization of the Reform Party*, CW6, σ. 488, *Autobiography*, CW1, σ. 238.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Έργα του John Stuart Mill:

Μιλλ, Τ. Σ., *Περί Ελευθερίας*, μτφ. Νίκος Μπαλής, Επίκουρος, Αθήνα, 1983.

Mill, J. S., *Ωφελιμισμός*, μτφ. Φ. Παιονίδης, Πόλις, Αθήνα, 2002.

Mill, J. S., *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, μτφ. Φ. Τερζάκης, Νόηση, Αθήνα, 2013.

Mill, J. S., *On Liberty and The Subjection of Women*, επιμ. Α. Ryan, Penguin Books, London, 2006.

Από το:

John Stuart Mill, *Collected Works of John Stuart Mill*, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1963-1991), 33 vols, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/165>:

1. Volume I - «Autobiography and Literary Essays», επιμ. John M. Robson, Jack Stillinger, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1981, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/242> (τελευταία πρόσβαση στις 10/12/2016).
2. Volume II - «The Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy (Books I-II)», επιμ. John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1965, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/102> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
3. Volume III - «The Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy (Books III-V and Appendices)», επιμ. John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1965, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/243> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
4. Volume IV - «Essays on Economics and Society Part I», επιμ. John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1967, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/244> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
5. Volume V - «Essays on Economics and Society Part II», επιμ. John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1967, διαθέσιμο στο

<http://oll.libertyfund.org/titles/232> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

6. Volume VI - «Essays on England, Ireland, and the Empire», επιμ. John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1982, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/245> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
7. Volume VIII - «A System of Logic Ratiocinative and Inductive, Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation (Books IV-VI and Appendices)», επιμ. John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1974, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/247> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
8. Volume X - «Essays on Ethics, Religion, and Society», επιμ. John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1985, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/241> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
9. Volume XII - «The Earlier Letters of John Stuart Mill 1812-1848 Part I», επιμ. Francis E. Mineka, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1963, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/249> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
10. Volume XIV - «The Later Letters of John Stuart Mill 1849-1873 Part I», επιμ. Francis E. Mineka, Dwight N. Lindley University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1972, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/251> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
11. Volume XV - «The Later Letters of John Stuart Mill 1849-1873 Part II», επιμ. Francis E. Mineka, Dwight N. Lindley, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1972, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/252> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
12. Volume XVI - «The Later Letters of John Stuart Mill 1849-1873 Part III», επιμ. Francis E. Mineka, Dwight N. Lindley University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1972, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/253> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

13. Volume XVII - «The Later Letters of John Stuart Mill 1849-1873 Part IV», επιμ. Francis E. Mineka, Dwight N. Lindley University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1972, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/254> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
14. Volume XVIII - «Essays on Politics and Society Part I», επιμ. John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1977, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/233> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
15. Volume XIX - «Essays on Politics and Society Part II», επιμ. John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1977, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/234> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
16. Volume XX - «Essays on French History and Historians», επιμ. John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1985, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/235> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
17. Volume XXI - «Essays on Equality, Law, and Education», επιμ. John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1984, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/255> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
18. Volume XXII - «Newspaper Writings December 1822 - July 1831 Part I», επιμ. Ann P. Robson, John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1986, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/256> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
19. Volume XXIII - «Newspaper Writings August 1831 - October 1834 Part II», επιμ. Ann P. Robson, John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1986, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/257> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
20. Volume XXIV - «Newspaper Writings January 1835 - June 1847 Part III», επιμ. Ann P. Robson, John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan

- Paul, London, 1986, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/258> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
21. Volume XXV - «Newspaper Writings December 1847 - July 1873 Part IV», επιμ. Ann P. Robson, John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1986, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/259> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
22. Volume XXVI - «Journals and Debating Speeches Part I», επιμ. John M. Robson University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1988, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/260> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
23. Volume XXVII - «Journals and Debating Speeches Part II», επιμ. John M. Robson University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1988, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/261> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
24. Volume XXVIII - «Public and Parliamentary Speeches Part I November 1850 - November 1868», επιμ. John M. Robson, Bruce L. Kinzer University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1988, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/262> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).
25. Volume XXXII - «Additional Letters of John Stuart Mill», επιμ. Marion Filipiuk, Michael Laine, John M. Robson, University of Toronto Press, Toronto & Routledge and Kegan Paul, London, 1991, διαθέσιμο στο <http://oll.libertyfund.org/titles/239> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Ελληνόγλωσση:

Engels, F., *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, μέρος Α', μτφ. Λ. Αποστόλου, Μπάυρον, Αθήνα, 1985.

Habermas, J., *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Νήσος, Αθήνα, 1997.

Κιτρομηλίδης, Π., Μ., *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Πορεία, Αθήνα, 2007.

Macpherson, C., B., *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, μτφ. Ε. Κασίμη, Γνώση, Αθήνα, 1986.

Χελντ, Ν., *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφ. Ε. Τζιαντζή, Στάχυ, Αθήνα, 1995.

Ξενόγλωσση:

Arblaster, A., *The Rise and Decline of Western Liberalism*, Basil Blackwell, Oxford, 1984.

Blaszak, B., J., *George Jacob Holyoake (1817-1906) and the Development of the British Cooperative Movement*, Edwin Mellen Press, χ.τ., 1988.

Bellamy, R., *Liberalism and Modern Society*, Polity Press, Cambridge, 1992.

Biggs, A., *The Age of Improvement 1783-1867*, Longman, New York, 1991.

Cunningham Wood, J., *John Stuart Mill: Critical Assessments*, Vol. 1-4, Routledge, London & New York, 1991.

Hunt, E., H., *British Labour History 1815–1914*, Weidenfeld and Nicolson London, 1981.

Kahan, A., S., *Aristocratic Liberalism. The Social and Political Thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill, and Alexis de Tocqueville*, Transaction Publishers, New York - London, 2001.

Kahan, A., S., *Liberalism in Nineteenth Century Europe, The Political Culture of Limited Suffrage*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.

Lown, J., *Women and Industrialization, Gender at Work in Nineteenth-Century England*, Polity Press, Cambridge, 1990.

Okin, S. M. *Women in Western Political Thought*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1979.

Pateman, C., *The Disorder of Women*, The Polity Press, Cambridge, 1989.

Poovey, M., *Making A Social Body, British Cultural Formation 1830-1864*, The Univeristy of Chicago Press, Chicago & London, 1995.

Purvis, J., *Hard Lessons: The Lives and Education of Working-Class Women in Nineteenth-Century England*, Polity Press, Cambridge, 1989.

Smart, P., *Mill and Marx: Individual Liberty and the Roads to Freedom*, Manchester University Press, Manchester & New York, 1991.

Thompson, E., P., *The Making Of The Working Class*, Penguin Books, Toronto, 1991.

Tilly, L., A., Scott, J., W., *Women, Work and Family*, Routledge, New York and London, 1987.

Urbinati, N., *Mill on Democracy: From the Athenian Polis to Representative Government*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 2002.

Urbinati, N., Zakaras, A., *J.S. Mill's Political Thought: A Bicentennial Reassessment*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

Πηγές:

Baccarini, E., Ivanković, V., «Mill's Case for Plural Voting and the Need for Balanced Public Decisions», *Prolegomena: časopis za filozofiju*, 14(2), (2015), σσ. 137-156, διαθέσιμο στο <http://hrcak.srce.hr/150930> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Broadbent, J., E., «The Importance of Class in the Political Theory of John Stuart Mill», *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, Vol.1, No. 3 (Sep., 1968), σσ. 270-287, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/3231292> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Cohen, H., B., *The Many Sides of John Stuart Mill's Political and Ethical Thought*, Dissertation, University of Toronto, Canada, 2000, διαθέσιμο στο <http://www.collectionscanada.ca/obj/s4/f2/dsk2/ftp03/NQ53843.pdf> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Coons, A., G., «The Functions of Government in the Literature of Economics», *The Annals of the*

American Academy of Political and Social Science, Vol. 206, Government Expansion in the Economic Sphere (Nov., 1939), σσ. 17-22, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/1022413> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Ekelund, R., B., Tollison, R., D., «The New Political Economy of J. S. Mill: the Means to Social Justice», *The Canadian Journal of Economics / Revue canadienne d'Economie*, Vol. 9, No. 2 (May, 1976), σσ. 213-31, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/134519> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Gosseries, A., «Publicity», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2010 Edition), Edward N. Zalta (ed.), διαθέσιμο στο <https://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/publicity/> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Harris, A., L., «John Stuart Mill: Government and Economy», *Social Service Review*, Vol. 37, No. 2 (Jun., 1963), σσ. 134-53, διαθέσιμο <http://www.jstor.org/stable/30017016> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Kendall, W., Carey, G. W. «The "Roster Device": J. S. Mill and Contemporary Elitism», *The Western Political Quarterly*, Vol. 21, No. 1 (Mar., 1968), σσ. 20-39, σ. 24, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/446510> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Kern, P. B., «Universal Suffrage without Democracy: Thomas Hare and John Stuart Mill», *The Review of Politics*, Vol. 34, No. 3 (Jul., 1972), σσ. 306-22, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/1406497> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Krouse, R., W., «Two Concepts of Democratic Representation: James and John Stuart Mill», *The Journal of Politics*, Vol. 44, No. 2 (May, 1982), σσ. 509-537, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/2130598> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Lynn Worsham, Gary A. Olson, «Rethinking Political Community: Chantal Mouffe's Liberal Socialism», *JAC*, Vol. 19, No. 2 (1999), σσ. 163-199, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/20866234> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Megill, A., D. «J. S. Mill's Religion of Humanity and the Second Justification for the Writing of On

Liberty», *The Journal of Politics*, Vol. 34, No. 2 (May, 1972), σσ. 612-629, σ. 17, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/2129369> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Melleri, A., Public Opinion in the Political Thought of John Stuart Mill, Master's Theses. Paper 1017, University of Helsinki, 2014, διαθέσιμο στο <https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/44749/Masters%20thesis%20Melleri%20Antti.pdf?sequence=2> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Schwartz, J., «Where Did Mill Go Wrong?: Why the Capital-Managed Firm Rather than the Labor-Managed Enterprise Is the Predominant Organizational Form in Market Economies», *Ohio State Law Journal*, vol. 73, no. 2 (2012), σσ. 219-285, διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/1811/71538> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Sigot, N., Beaurain, C., «John Stuart Mill and the Employment of Married Women: Reconciling Utility and Justice», *Journal of the History of Economic Thought, Informa UK (Taylor & Francis)*, 2009, 31 (3), διαθέσιμο στο <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00637276/document> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).

Turner, P. B., «John Stuart Mill and the Antagonistic Foundation of Liberal Politics», *The Review of Politics*, Vol. 72, No. 1 (WINTER 2010), σσ. 25-53, διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/25655889>, <http://www.jstor.org/stable/20866234> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2016).